

JÓZEF ZAJDA

PRZEMIANY SYSTEMÓW ZARZĄDZANIA
GOSPODARKĄ SPOŁECZNĄ

WSTĘP

W ramach gospodarki społecznej określonej jej ustrojem produkcji, to jest wzajemnym ustosunkowaniem systemu własności środków produkcji oraz stopniem i zakresem wolności gospodarczej, mogą funkcjonować różne systemy zarządzania tym ustrojem¹, czyli modele gospodarcze.

Spiethoff przeprowadza analizę czterech rodzajów modeli, pojmowanych jako zespoły instytucji ekonomicznych, stanowiących źródło systemu współzależnych elementów². Modele te są następujące:

- a) model odzwierciedlający realną sytuację instytucjonalną;
- b) model teoretyczny stanowiący uogólnienie rzeczywistości;
- c) model teoretyczny nie mający odpowiednika w rzeczywistości;
- d) model przewidywany przez mężów stanu albo utopistów, a mający być zrealizowany w przyszłości.

Czwarty model Spiethoffa nie jest — jego zdaniem — koncepcją arbitralną, oderwaną od rzeczywistości, ale koncepcją związaną z tą rzeczywistością. Ten model poddaje rozważaniu przyszły zespół instytucji ekonomicznych, poczytywany jako zdolny do istnienia i pożądaný dla określonych powodów. „To daje temu modelowi jego specyficzny charakter i odcień zbliżenia z rzeczywistością, chociaż jest to rzeczywistość jeszcze nie osiągnięta. Modele tego typu są narzę-

¹ Według Taylora „dwie instytucje decydują o ustroju produkcji, a więc o sposobie w jaki produkcja społeczeństwa osiąga swe cele... mianowicie własność środków produkcji i wolność gospodarcza”. (E. Taylor, *Teoria produkcji*, Warszawa—Łódź 1947, s. 8.

² Spiethoff, *Pure theory and economic Gestalttheory; ideal types and real types*. Enterprise and secular change. Readings in economic history. American Economic Association Series, London 1953, s. 445—450 i nast.

dziem badania możliwości politycznych terenu, który powinien stać się przedmiotem zainteresowań ekonomistów"³.

We współczesnej cywilizacji przemysłowej wyróżnić możemy pięć charakterystycznych modeli — systemów zarządzania gospodarką społeczną — szósty model jest w toku powstawania. Są to cztery modele gospodarki kapitalistycznej i dwa modele gospodarki socjalistycznej.

Modelami gospodarki kapitalistycznej są: konkurencja doskonała, konkurencja niedoskonała, państwo interwencjonistyczne i gospodarka wojenna. W gospodarce socjalistycznej występują: model planifikacji integralnej, planifikacji doskonałej, i tworzący się model socjalistycznej planifikacji niedoskonałej, system zdecentralizowany zarządzania gospodarką socjalistyczną⁴.

W dalszych wywodach rozważać będziemy pięć modeli rzeczywistych, pojmowanych jako modele pierwszego typu Spiethoffa, a następnie poddamy analizie model szósty, tworzący się nowy model gospodarki socjalistycznej, pojmowany jako model czwartego typu Spiethoffa. Celem naszych wywodów jest analiza tego ostatniego typu modelu na przykładzie przemian systemu zarządzania gospodarką kapitalistyczną i gospodarką socjalistyczną. Sądzimy, zgodnie z zaleceniem Spiethoffa, że ten nowy nadchodzący model gospodarki, socjalistycznej powinien być kształtowany nie tylko przez „mężów stanu i utopistów”, ale również przez ekonomistów.

MODELE PAŃSTWA KAPITALISTYCZNEGO

1. Modele kapitalistyczne tworzyły się w sposób ewolucyjny; ewolucyjny rozwój tych modeli przerywany był niejednokrotnie wstrząsami rewolucyjnymi i kryzysami gospodarczymi. Rewolucja francuska zamyka funkcjonowanie kapitalistycznego modelu merkantylistycznego i otwiera drogę nowoczesnemu kapitalizmowi konkurencyjnemu. Jako wzorowy model współczesnego kapitalizmu i jako model ekonomii klasycznej powstaje konkurencja doskonała.

³ Tamże, s. 462.

⁴ Terminy: planizacja doskonała i niedoskonała są zastosowane w przedmowie do pracy Schumpetera *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Paris 1951, s. 40, przez tłumacza tej pracy Gael Fain.

Planizacją doskonałą jest taki system gospodarczy, w którym przyszła produkcja jest całkowicie ustalona przez decyzję producentów, którzy narzucają swe preferencje konsumentom.

Konkurencja doskonała jest wzorowym modelem uprzemysłowionego państwa kapitalistycznego, to jest takiego państwa, w którym istnieje prywatne władanie środkami produkcji, w którym produkcja organizowana jest przez inicjatywę prywatnych przedsiębiorców i regulowana jest umowami prywatnymi oraz finansowana jest przy pomocy pieniądza kredytowego, tworzonego przez aparat bankowy⁵. W modelu tym o kierunkach przyszłej produkcji decyduje wolny wybór konsumenta pojmowany w sposób dwojaki: jako prawo wyboru pomiędzy produktami już wytworzonymi i jako prawo wskazywania producentom swoich preferencji w zakresie przyszłej produkcji.

Model konkurencji doskonałej funkcjonował w epoce państwa liberalnego, w epoce nazywanej erą wolności gospodarczej. Jako czołowa podstawowa komórka tworzenia dochodu narodowego wykształciło się w tym modelu przedsiębiorstwo przemysłowe zrzeszeniowe działające pod formą spółki akcyjnej. W modelu tym rozwiązane są w sposób ekonomicznie najbardziej racjonalny tafcie problemy, jak najlepsze zaspokojenie potrzeb konsumenta na podstawie rynkowego mechanizmu cen dążących do zrównania się z kosztami produkcji, jak wynagrodzenie czynników produkcji, które jest proporcjonalne do ich krańcowej produktywności i wydajności, jak optymalny podział zasobów i dochodu narodowego, jak bodźce i sankcje ekonomiczne i stałe obniżanie kosztów jednostkowych, jak eliminacja marnotrawstwa i mało sprawnych przedsiębiorstw, jak pełne zatrudnienie czynników produkcji. W modelu tym podaż jest tak rozproszkowna i popyt jest tak zatomizowany, że jeden producent ani jeden konsument nie są w stanie zniekształcić i wykrzywić działania wolnokonkurencyjnego mechanizmu rynkowego. Model ten był w teorii tak doskonały, że jeżeli istniał i działał w sposób prawidłowy w realnym świecie, to stosunkowo krótko i nie wszędzie. Najdłużej się utrzymuje w Stanach Zjednoczonych Ameryki. W Europie kontynentalnej i Wielkiej Brytanii zastąpiony został przez konkurencję niedoskonałą.

W jaki sposób dokonała się ta przemiana? Konkurencja doskonała została obalona wspólnym (działaniem klasy przedsiębiorców kapitalistycznych i klasy robotniczej).

⁵ Schumpeter twierdzi, że ta trzecia cecha wyróżnia nowoczesne modele kapitalistyczne od modeli kapitalizmu merkantylistycznego. *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Paris 1951, s. 271–272.

Klasa przedsiębiorców nie mogła się pogodzić z tendencją wyrównywania cen z kosztami i dążyła do maksymalizacji zysków, tworząc monopole i kartele, ograniczające mechanizm wolnej konkurencji. Klasa robotników utrzymywała, że wolność gospodarcza konkurencji doskonałej jest wolnością dla silnych a upośledzeniem słabych i nie chciała być traktowana jedynie jako czynnik produkcji. Domagała się sprawiedliwej i słusznej płacy i stałego zatrudnienia. Związki zawodowe stanowiły i krystalizowały ruch oporu robotników przeciwko automatyzmowi mechanizmu rynkowego d żywołowości procesów gospodarczych.

Zarówno klasa przedsiębiorców, jak i klasa robotników, przyzywały na pomoc aparat państwowy i w tym tkwi geneza interwencjonizmu państwa w procesy gospodarcze kapitalizmu. Interwencjonizm ten w modelu konkurencji niedoskonałej był chwiejny i niezdecydowany, brakowało mu wyraźnej linii programowego postępowania.

Konkurencja niedoskonała, która panowała w okresie między dwoma wojnami światowymi, była zwalczana przez ekonomistów szkoły liberalnej, którzy domagali się, aby państwo wycofało się z interwencjonizmu gospodarczego i aby interweniowało jedynie w celu zwalczania monopolii i przywrócenia warunków funkcjonowania konkurencji doskonałej⁶. Zwolennicy interwencjonizmu twierdzili natomiast, że przyczyną wadliwego funkcjonowania konkurencji niedoskonałej jest chwiejność, niezdecydowanie i brak programowości gospodarczej tego interwencjonizmu.

W modelu konkurencji niedoskonałej w zakresie organizacji przemysłu działają monopole i oligopole; jako forma organizacyjna wielkiego i średniego przemysłu dominuje spółka akcyjna⁷.

Konkurencja niedoskonała nie zdołała zapobiec kryzysom gospodarczym i bezrobociu na olbrzymią skalę. Spowodowało to spotęgowanie i pogłębienie interwencjonizmu gospodarczego państwa, a to wobec groźnej postawy klasy robotniczej, buntującej się przeciwko

⁶ Zarzuty czynione monopolom kapitalistycznym w sformułowaniu ekonomistów szkoły liberalnej były trzy: a) (monopole podnoszą i usztywniają cenę sprzedaży, b) monopole zmniejszają produkcję, a więc i zatrudnienie, c) monopole podnoszą koszty wytwarzania przez brak inicjatywy i inercję gospodarczą.

⁷ Oligopol jako forma organizacyjna przemysłu kapitalistycznego polega na tym, że na rynku działa w jednej branży przemysłowej drobna ilość niezależnych producentów powodujących się dążeniem do maksymalnego zysku.

ustrojowi, który nie może zapewnić pełnego zatrudnienia piracy. Zwycięstwo odnieśli nie zwolennicy powrotu do konkurencji doskonałej, ale zwolennicy systemu gospodarczego opartego na konkurencji niedoskonałej, korygowanej i uzupełnianej stałym i programowym interwencjonizmem, dla zapewnienia pełnego zatrudnienia 'czynników produkcji, a przede wszystkim pracy, i dla prowadzenia antykrzysowej polityki gospodarczej.

2. Walka o koncepcję ustroju gospodarczego kapitalizmu, w której czynnie i programowo wystąpił reformator ustroju kapitalistycznego Keynes została przerwana przez drugą wojnę światową.

Model gospodarki wojennej typu amerykańskiego zasługuje na podkreślenie z uwagi na to, że stanowi on szczególny typ kapitalistycznego gospodarowania, dążącego do osiągnięcia jednego określonego celu, o wielkiej wadze dla gospodarki społecznej. Dla osiągnięcia tego celu — wygrania wojny — zawieszony jest w tym modelu mechanizm rynkowy, inwestycje i gromadzenie oszczędności są objęte kontrolą państwa i podporządkowane zadaniom gospodarki wojennej. Interwencjonizm państwa kapitalistycznego zostaje w tej gospodarce doprowadzony do znacznego natężenia i obejmuje wielki zakres problematyki gospodarczej. Kapitalizm działający w ramach gospodarki wojennej wykazuje, jak może działać i co może osiągnąć interwencjonizm państwa. Doświadczenia gospodarki wojennej nie tylko w Stanach Zjednoczonych Ameryki, ale i w Wielkiej Brytanii wywarły znaczny wpływ na kształtowanie się współczesnego powojennego modelu państwa kapitalistycznego. Doświadczenia te ugruntowały interwencjonizm gospodarczy państwa jako system zarządzania gospodarką społeczną 'kapitalizmu.

Po II wojnie światowej cywilizacja przemysłowa typu zachodnio-europejskiego wprowadza model kapitalistycznego państwa interwencjonistycznego. Model ten nie powstaje jako wyłączna koncepcja intelektu ekonomistów i organizatorów gospodarki społecznej, ale przede wszystkim jako wynik przemian politycznych i społecznych⁸.

⁸ Wałnym etapem na drodze do tej przemiany było zwycięstwo angielskiej Partii Pracy w wyborach do parlamentu brytyjskiego w roku 1945, co uutorowało drogę nowemu modelowi gospodarczemu. Model angielski powstaje jako skutek walki politycznej i społecznej i stanowi zwycięstwo postulatów angielskiej klasy robotniczej, która odebrała mandat władzy politycznej zwycięskiemu wodzowi drugiej wojny światowej Churchillowi, domagając się prowadzenia polityki gospodarczej o nastawieniu społecznym i humanitarnym, nie wierząc, że politykę taką Churchill będzie prowadził.

Intelekt ekonomistów współdziałał w tworzeniu tego modelu, wprowadzając do niego pierwiastki racjonalistyczne wyrażające się w koncepcjach planowania w skali całej gospodarki społecznej oraz w stosowaniu zasad prawidłowego ekonomicznego postępowania w warunkach stworzonych przez model interwencjonalistyczny, to znaczy w stosowaniu zasady dobrego gospodarowania i przestrzegania rachunku ekonomicznego, działającego przez rynkowy mechanizm cen.

3. Jak widzimy, ustrój kapitalistyczny współczesnej cywilizacji przemysłowej ulega głębokim przemianom. Przemiany te idą w dwóch głównych kierunkach: wpływu państwa w zakresie procesów tworzenia i podziału dochodu narodowego oraz nowej organizacji przemysłu i funkcji przedsiębiorcy.

Współczesne państwo interwencjonistyczne wywiera wpływ nie tylko już na podział dochodu narodowego, ale i na jego tworzenie. Wpływ na tworzenie tego dochodu może być wywierany przez politykę pełnego zatrudnienia czynników produkcji i przez dążenie do utrzymania optymalnej stopy inwestycji. W państwie tym istnieje daleko posunięta reglamentacja podziału dochodu narodowego i dążenie do wyrównywania struktury dochodów indywidualnych przez progresywny podatek dochodowy i podatek spadkowy. Przybiera w tym państwie na znaczeniu funkcja przymusowego oszczędzania społecznego. Państwo kapitalistyczne o zaawansowanym interwencjonizmie przeprowadza upaństwowienie kluczowych przemysłów i bankowości, a to celem stworzenia mocnej podstawy wpływania państwa na procesy gospodarcze. Państwo to prowadzi politykę niwelowania cyklicznych wahań procesów gospodarczych, aby nie dopuszczać do tworzenia się nadmiernej luki inflacyjnej w gospodarce społecznej i aby przeciwdziałać powstawaniu luki deflacyjnej, mogącej prowadzić do depresji gospodarczej albo do kryzysu gospodarczego.

Odmienne są metody interwencjonizmu gospodarczego amerykańskiego od metod europejskich. W systemie gospodarczym kapitalizmu amerykańskiego interwencjonizm państwa przejawia się przede wszystkim w sposób pośredni i działa przez elastyczną politykę finansową: budżetową, podatkową, kredytową, pieniężną oraz przez politykę cen. W systemie tym działa szereg państwowych instytucji kredytowych dla rozwiązywania szczególnej wagi zadań interwencjonistycznych państwa. Pod kontrolą państwa znajduje się system pieniężny i system kredytowy rolniczy.

Polityka finansowa amerykańska w ostatnich czterech latach oparta była na trzech podstawowych wytycznych⁹:

a) Ostra dyscyplina wydatków państwowych. Tylko wydatki niezbędne są dokonywane przez państwo federalne. Nie znaczy to wcale, że wydatki konieczne są obcinane. b) Rozdział ciężarów podatkowych taki, aby nie osłabić podmiotów do pracy, oszczędzania i inwestycji. c) Gospodarka finansowa państwa federalnego powinna wywierać wpływ na stabilizację gospodarki kraju i powinna podtrzymać jej wzrost. Gospodarka finansowa powinna być powiązana z warunkami gospodarczymi i powinna współdziałać w opanowywaniu tendencji inflacyjnych i deflacyjnych.

W państwach zachodnioeuropejskich i w Anglii interwencjonizm państwa występuje nie tylko w sposób pośredni przez politykę finansową, ale również jako działanie bezpośrednie w zakresie tworzenia i gestii przedsiębiorstw publicznych i w zakresie regulowania formacji społecznego kapitału rzeczowego oraz gromadzenia oszczędności.

4. Interwencjonizm europejski dla wypełnienia zadań polityki gospodarczej przeprowadza upaństwowienie kluczowych ośrodków decyzji gospodarczych w dziedzinie przemysłu, transportu, energetyki, ubezpieczeń i bankowości¹⁰. W państwie interwencjonistycznym in-

⁹ Według wydawnictwa *Economic report of the President transmitted to the Congress January 23, 1957*, United States Government Printing Office, Washington 1957. „Naczelnym zadaniem rządu jest podtrzymywanie zrównoważonego i trwałego wzrostu gospodarczego w klimacie gospodarczym przychylnym dla ducha przedsiębiorczości. Ten wysiłek musi być podtrzymywany przez prywatną działalność, która umocni siłę przedsiębiorczości konkurencyjnej i osiągnięcie stałego wzrostu gospodarczego bez inflacji cen”. Tamże, s. 70.

¹⁰ Wskutek tych przemian, we Francji, uchodzącej za twierdzą burżuazji, we władaniu publicznym znajdowało się w 1954 r. 36% majątku narodowego. Na poszczególne sektory przypadało w miliardach franków:

	Sektor publiczny	Sektor prywatny
Rolnictwo	300	11 700
Przemysł i handel	2 370	12 130
Transport	16 200	900
Budynki	400	9 500
Inne elementy majątku	5 300	8 100
	24 595 = 36%	42 305 = 64%

Źródło: Divisia, Dupin, Roy, *Fortune de la France*, Paris 1956, podaje „Le Monde” z 24/25 II 1957.

strumentem zarządzania gospodarką społeczną jest nie tylko budżet państwa, ale (także budżet gospodarki społecznej)¹¹. Stąd powstają nowe problemy polityki finansowej i nowe ich metody rozwiązywania. Nie równowaga budżetu, ale równowaga finansowa gospodarki społecznej staje się celem polityki gospodarczej państwa. Miernikiem odchyień od tej równowagi jest luka inflacyjna albo deflacyjna w dochodzie narodowym. Naczelnym zadaniem polityki finansowej państw interwencjonistycznych europejskich — tak samo jak państwa amerykańskiego — jest niedopuszczanie do powstania tych luk i ich likwidowanie, jeżeli powstają,

Państwo interwencjonistyczne przyjmuje odpowiedzialność za politykę inwestycyjną gospodarki społecznej, występując z inicjatywą w dziedzinie podejmowania inwestycji, jeżeli inicjatywa prywatna w tej dziedzinie jest niedostateczna. W państwie tym następują przemiany mechanizmu oszczędnościowego. Obok rynku kapitałów prywatnych występują oszczędności przymusowe, gromadzone przez aparat podatkowy, oraz występuje samofinansowanie przedsiębiorstw przemysłowych faworyzowane przez politykę podatkową państwa. Samofinansowanie to uniezależnia przedsiębiorstwa przemysłowe od rynku kapitałów i od rozpiętości pomiędzy stopą procentową a zyskowością nakładów inwestycyjnych. Samofinansowanie przemysłu zapewnia więc utrzymanie stopy inwestycji na pewnym minimalnym poziomie, potrzebnym dla (równomiernego rozwoju procesów inwestycyjnych.

W organizacji przemysłu czołowe miejsce zajmuje oligopol oraz monopol, ale drobna wytwórczość wcale jeszcze nie zanika i odgrywa nadal poważną rolę w Wielkiej Brytanii, Francji i innych krajach Europy zachodniej. Powstaje i rozrasta się jednocześnie przedsiębiorstwo państwowe w zakresie kluczowych przemysłów, energetyki, komunikacji, bankowości. Przedsiębiorstwa te dążą do tego, aby włączyć się do istniejącego w ustroju kapitalistycznym mechanizmu rynkowego i aby się temu mechanizmowi podporządkować. Czy nie wpłynie to na poważne osłabienie mechanizmu rynkowego cen i czy to nie podważy ceny jako regulatora przydziału zasobów i kalkulacji kosztów — przyszłość pokaże.

¹¹ Ten typ budżetu wynikającego z polityki pełnego zatrudnienia został zdefiniowany w pracy W. Beveridge, *Full employment in a free society*, London 1944, s. 135 i inne.

I wreszcie w państwie interwencjonistycznym współczesnego kapitalizmu powstaje nie (tylko) samodzielne przemysłowe przedsiębiorstwo państwowe, ale następuje również uniezależnienie się wielkich przedsiębiorstw prywatnych mających formę spółki akcyjnej od dyspozycji kapitału. Następuje wskutek tego i pogłębia się rozdział funkcji właściciela od funkcji kierownika przedsiębiorstwa i od funkcji przedsiębiorcy. Tworzy się nowa klasa przedsiębiorców — administratorów, zastępująca klasę przedsiębiorców — kapitalistów. Dawny przedsiębiorca podejmujący ryzyko finansowe i otrzymujący za to wynagrodzenie w postaci zysku przedsiębiorcy ustępuje coraz bardziej miejsca administratorowi, który wykazuje inicjatywę i sprawność gospodarczą za wynagrodzenie za pracę kierowniczą. Uprzedzenie kapitalistyczne w stosunku do „salariału” albo „funkcjonału”, istniejące jeszcze w bardzo silnym stopniu we Francji, już jest bardzo nikłe w innych krajach, (państwa skandynawskie). Schumpeter twierdzi, że motyw zysku przedsiębiorcy przestaje być kluczowym w działalności przedsiębiorstw kapitalistycznych, a odpowiedzialność finansowa przedsiębiorcy ma tendencję do zanikania zwłaszcza w wielkich przedsiębiorstwach. Selekcja kadr kierowniczych przemysłu kapitalistycznego odbywa się na podstawie metody właściwej dla biurokracji, co niekoniecznie musi dawać złe wyniki¹².

5. Dwa zjawiska charakterystyczne dla współczesnego państwa interwencjonistycznego o gospodarce kapitalistycznej zasługują na uwagę: doktryna upaństwowienia przedsiębiorstw i postawa wobec drobnej wytwórczości.

Przedsiębiorstwo państwowe nie jest zjawiskiem charakterystycznym wyłącznie dla nowoczesnego kapitalizmu. Istniało w świecie antycznym, istniało również w epoce feudalnej i w merkantylizmie¹³.

¹² Pogląd ten formułuje Schumpeter, *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Paris 1951, s. 324.

¹³ Genezą powstania przedsiębiorstw państwowych w świecie antycznym i epoce feudalnej oraz we wczesnym kapitalizmie były przeważnie względy fiskalne. Państwu niezbędne były źródła dochodów, których nie mógł zapewnić w dostatecznej mierze niewykształcony system podatkowy, i dlatego powstawały monopole państwowe w rozmaitych dziedzinach.

Innym źródłem powstawania przedsiębiorstw państwowych były koncesje udzielane przez państwo jednostkom lub spółkom prywatnym. Dokument koncesyjny zastrzegał wpływ państwa na ustalanie cen, określał minimalne obowiązki w zakresie utrzymania aparatu produkcyjnego dla działalności objętej

Zanim przystąpimy do (dalszych rozważań, zarejestrujemy terminologię stosowaną w dziedzinie przemiany przedsiębiorstwa prywatnego na uspołecznione. Używane są trzy terminy: unarodowienie, etatyzacja i socjalizacja. Przez unarodowienie rozumie się przejęcie przez państwo przedsiębiorstwa prywatnego w interesie narodu, przez etatyzację — w interesie państwa, i przez socjalizację — w interesie

koncesją, minimum nakładów inwestycyjnych, prawo przedterminowego wykupu dla państwa lub przejście przedsiębiorstwa będącego przedmiotem koncesji — po upływie terminu określonego dokumentem koncesyjnym — na rzecz państwa. W ten sposób powstawały państwowe przedsiębiorstwa kolejowe w Rosji przed pierwszą wojną światową.

Państwo kapitalistyczne przed pierwszą wojną światową było właścicielem monopoli fiskalnych odnoszących się do spirytusu, tytoniu, soli; było właścicielem przedsiębiorstw takich, jak fabryki broni, koleje żelazne, kopalnie. Własność publiczną występowała również w dziedzinie przedsiębiorstw użyteczności publicznej, jak poczta i telegraf, stanowiących państwowe monopole społeczne oraz jak wodociągi i gazownie, posiadane i zarządzane przez samorządy miast.

Wielkie wojny i powojenna gospodarka odbudowy wywoływały zawsze wzrost aktywizmu gospodarczego państwa kapitalistycznego. W Niemczech wojna trzydziestoletnia i zubożenie tą wojną spowodowane wpłynęły na wzmożenie i wzrost interwencjonizmu gospodarczego państwa, interwencjonizmu, który stał się cechą charakterystyczną systemu zarządzania niemiecką gospodarką społeczną w czasach późniejszych. Interwencjonizm gospodarczy państwa kapitalistycznego uległ spotęgowaniu w Europie po pierwszej wojnie światowej, wzmożł się wybitnie po drugiej wojnie światowej.

We Francji tradycja przedsiębiorczości państwowej jest bardzo dawna. Tworzył przedsiębiorstwa państwowe Colbert, twórca francuskiego interwencjonizmu gospodarczego. Przedsiębiorstwami tymi były „manufaktury króla”, stanowiące własność państwową. Obok nich działały „manufaktury królewskie”, które były uprzywilejowanymi przedsiębiorstwami prywatnymi znajdującymi się jednak pod kontrolą państwa.

W ostatnich czterdziestu latach we Francji były trzy fale upaństwowienia przedsiębiorstw: 1) Od 1919 do 1924 r. państwo przejmuje przedsiębiorstwa w wyniku traktatów pokoju na terenach odebranych Niemcom; 2) Od 1933 do 1938 r. państwo przejmuje przedsiębiorstwa na skutek kryzysu gospodarczego, a następnie z inicjatywy Frontu Ludowego i rządu Bluma; 3) Od 1944 do 1946 r., państwo przejmuje przedsiębiorstwa na skutek konfiskaty mienia nieprzyjacielskiego i mienia osób kolaborujących z nieprzyjacielem. Potem następuje wykonanie programu wielkich upaństwowień systematycznych. Upaństwowiono: kopalnie węgla, energetykę, część poważną aparatu bankowego: Bank Francuski i cztery wielkie banki depozytowe, których samodzielność prawną i niezależność organizacyjną utrzymano oraz upaństwowiono poważną część towarzystw ubezpieczeniowych. A. Piettre, *Économie dirigée d'hier et d'aujourd'hui*, Paris 1947, s. 53, oraz M. Leduc, *Cours d'économie politique, La production*, Aix-en-Provence 1956, s. 162—163.

klasy robotniczej. Przemiany te mogą być rozmaicie interpretowane w zależności od ugrupowania politycznego, które wywiera wpływ na przemianę przedsiębiorstwa prywatnego na (uspołecznione, w zależności od epoki, w której ta przemiana jest dokonywana. We współczesnym kapitalistycznym państwie interwencjonistycznym doktryna upaństwowiania przedsiębiorstw występuje jako koncepcja socjalistyczna, wychodząca z założenia, że interes państwa, interes narodu i interes klasy robotniczej są ze sobą zgodne, a przynajmniej powinny być zgodne. Dla upaństwowienia gałęzi przemysłowych, aparatu bankowego, przeprowadzonego we Francji i Anglii po drugiej wojnie światowej stosuje się termin „unarodowienie” przemysłu albo banków¹⁴.

Współczesna francuska doktryna unarodowienia przemysłu znalazła mocne zaakcentowanie w ruchu oporu z lat drugiej wojny światowej. Motywacja tej doktryny zawiera postulat „wprowadzenia prawdziwej demokracji ekonomicznej i społecznej, co ma pociągnąć za sobą usunięcie wielkich feudalizmów gospodarczych i finansowych z kierownictwa gospodarki społecznej . . . oddanie narodowi wielkich środków zmonopolizowanej produkcji, będącej owocem wspólnej pracy, źródeł energii, bogactwa wnętrza ziemi, towarzystw ubezpieczeniowych i wielkich banków”. Konstytucja francuska z 1946 r. postulat ten ujęła jako następującą normę skodyfikowaną: „Wszelkie dobro, wszelkie przedsiębiorstwo, którego działalność ma albo uzyskuje charakter usługi publicznej, narodowej albo monopolu faktycznego, powinna stać się własnością zbiorowości”¹⁵.

Francuska doktryna upaństwowienia przedsiębiorstw wychodzi z założenia, że państwo przejmuje bezpośrednią gestię przedsiębiorstw prywatnych wtedy gdy nieunikniony jest monopol prywatny w danej dziedzinie działalności gospodarczej.

Przeciwdziałanie tendencji do powstawania monopolu prywatnego nie jest jednakże jedynym argumentem przemawiającym za upaństwowieniem. Inne argumenty na rzecz upaństwowienia wypływają ze sfery konfliktów pomiędzy interesem przedsiębiorczości prywatnej a interesem publicznym. Konflikty te mogą powstawać¹⁶:

a) na tle lokalizacji przedsiębiorstw przemysłowych, lokalizacji powojującej zagrożenie spokoju, bezpieczeństwa czy też higieny społecznej-

¹⁴ M. Leduc, *Cours d'économie . . .*, s. 162.

¹⁵ B. Chabert, *Organisation économique de l'État*, Paris 1951, s. 362 i 363.

¹⁶ R. Guibert, *Service public et productivité*, Paris 1956, s. 46–49.

b) na tle poświęcenia interesów teraźniejszych interesom przyszłym, a to przez rabunkową gospodarkę zasobów;

c) na tle inwestycji niezbędnych dla rozwoju gospodarki społecznej a rentujących się dopiero w dalekiej przyszłości lub wymagających znacznych nakładów kapitałowych przerastających siły finansowe przedsiębiorstw prywatnych.

Konflikty te mogą powodować, że dla ich uniknięcia państwo przejmuje rolę i funkcję przedsiębiorcy i tworzy przedsiębiorstwo publiczne.

Interwencjonizm francuski nie dąży do 'upaństwowienia' wszystkich przedsiębiorstw. Nawet lewicowa organizacja syndykalistyczna, jaką jest Powszechna Konfederacja Pracy, formułując program unarodowienia przemysłu w roku 1918, nie wysuwała postulatu socjalizacji całego przemysłu¹⁷. Organizacja ta występowała przeciwko monopolom prywatnym, twierdząc, że monopole te zdobywają władzę gospodarczą po to, aby przeciwstawiać się interesom pracowników, interesom przemysłów wolnych i nie chronionych, interesom producentów indywidualnych należących do klas średnich oraz interesom całego narodu.

6. Angielską doktrynę upaństwowienia (unarodowienia) przemysłu sformułował Sargant Florence w sposób następujący¹⁸:

a) Unarodowienie przemysłu jest wskazane w tych gałęziach, w których istnieje tendencja do monopolizacji produkcji, a to dlatego, że 'monopolizacja ta dąży do maksymalizacji zysku przez ograniczenie produkcji i ustalenie wyższych niż ekonomicznie uzasadnionych cen jednostkowych sprzedawanego produktu.

b) Unarodowienie wielkich jednostek produkcyjnych ułatwia rozwiązywanie problemu finansowania inwestycji, co w tych jednostkach ma decydujące znaczenie, gdyż problem inwestycji jest dla nich ważniejszy niż problem kierownictwa.

¹⁷ Powszechna Konfederacja Pracy przed drugą wojną światową była przeciwna biurokratycznej etatyzacji i nie dążyła do likwidacji sektora wolnego, stanowiącego dziedziczą działalności gospodarczej klas średnich i nie atakowała wcale drobnej wytwórczości, przeciwnie — podkreślała jej walory gospodarcze i takie właściwości dodatnie, jak przedsiębiorczość i inicjatywę.

R. Lacoste, *Membre de la Commission administrative de la C. G. T. Le syndicalisme français et le redressement national*. Le Bulletin du Centre Politechnicien d'Études Économiques, Paris Mars 1957.

¹⁸ Florence, *Investment, location and size of plant*, Cambridge 1948, s. 147—151.

c) Unarodowienie gałęzi przemysłu opartych na wielkich jednostkach produkcyjnych nie wywiera w sposób decydujący ujemnego wpływu na osłabienie bodźców ekonomicznych w zakresie kierownictwa, gdyż w wielkich przedsiębiorstwach, będących spółkami (akcyjnymi, motyw zysku często nie ma (bezpośredniego zastosowania w odniesieniu do kierownictwa.

d) Unarodowienie przemysłu samo przez się nie rozwiązuje jeszcze problemu racjonalizacji zarządzania przedsiębiorstwem; konieczna jest w przemyśle unarodowionym, obejmującym wielkie jednostki produkcyjne, standaryzacja produkcji, naukowa organizacja pracy, organizacja i świadomy udział robotników w postępie technicznym.

Ogłoszona przez Nuffield College w Anglii w 1944 r. deklaracja w sprawie organizacji przemysłu dzieli przemysł na trzy grupy. Do pierwszej grupy powinny należeć przedsiębiorstwa przemysłowe, mające podstawowe znaczenia dla podtrzymania inwestycji, wytwarzające kluczowe produkty, i te, które wywierają wpływ na działanie wielu innych gałęzi gospodarczych. Do drugiej grupy powinny należeć przemysły, które chociaż nie mają charakteru kluczowego, łatwo mogą być opanowane przez monopole prywatne i ta grupa przemysłów powinna podlegać bezpośredniej kontroli państwa. Wszystkie inne przemysły mogą być prowadzone przez inicjatywę prywatną¹⁹.

7. Współczesny kapitalizm interwencjonistyczny upaństwia przemysł kluczowy, przedsiębiorstwa wielkie. Drobne przedsiębiorstwa nie zniknęły jednak jaszczce ze struktury państwa kapitalistycznego. Proces koncentracji kapitałów — wbrew przewidywaniom Marksa — nie zlikwidował jeszcze drobnej wytwórczości. We współczesnej Anglii ilość drobnych i średnich — na skalę angielską — przedsiębiorstw jest bardzo znaczna. W wysoce uprzemysłowionych Niemczech Zachodnich było w 1949 r. 864 000 warsztatów rzemieślniczych, zatrudniających trzy miliony osób, co stanowiło 14% ogółu siły roboczej.

Angielska doktryna upaństwowienia nie występuje za upaństwowieniem drobnych przedsiębiorstw. Partia Pracy podzieliła przedsiębiorstwa — z punktu widzenia kolejności upaństwowienia — na trzy grupy: a) przemysł kluczowy, który już dojrzał do tego, aby stać się własnością państwową; b) wielkie przedsiębiorstwa, które jeszcze nie dojrzały do upaństwowienia i które zanim to nastąpi,

powinny podlegać kontroli państwa, oraz c) „wiele drobnych przedsiębiorstw, wydających usługi w «sposób poprawiny, które mogą w dalszym ciągu wykonywać swoją potencjonalną pracę”²⁰.

Teorię strukturalnej przydatności drobnej wytwórczości we współczesnej gospodarce państw przemysłowych sformułował cytowany już Sargent Florence w ten sposób, że drobna wytwórczość ma swoje cechy, niezależne od organizacji przemysłu. Cechami tymi definiującymi drobną wytwórczość są: wąski rynek niektórych produktów i drobna ilość (niektórych zasobów naturalnych i surowców lokalnych. Drobna specjalizacja, dyspozycja rynku i dyspozycja zasobów w powiązaniu z kosztami transportu — określają lokalizację drobnej wytwórczości, powodując, że drobne warsztaty z drobną wartością produktu mogą być społecznie i gospodarczo produktywne w każdej organizacji przemysłowej²¹.

8. Pozytywną postawę w stosunku do drobnej wytwórczości zajmuje również kapitalizm amerykański. Prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki powołał w 1956 r. specjalny komitet rządowy dla spraw drobnej wytwórczości. Interwencjonizm amerykański nie dąży do upaństwowiania przedsiębiorstw, upaństwowienie to jest poczytywane za sprzeczne z utrzymaniem i wzmocnieniem rynku konkurencyjnego jako instytucji przeciwstawiającej się nadużywaniu siły ekonomicznej. „Nie jest zadaniem rządu regulowanie rozmiarów przedsiębiorstw jako takich, gdyż zarówno wielkie jak i małe przedsiębiorstwa służą celom społecznie konstruktywnym w gospodarce konkurencyjnej”.

Dla wytwórczości amerykańskiej przewidziana jest pomoc finansowa przez akcję pożyczkową uprawianą przez Administrację Drobnych Przedsiębiorstw w tych przypadkach, gdy prywatne źródła kredytowe nie są dla drobnej wytwórczości dostępne. Poza tym przewidziane są ułatwienia dla techniki zaciągania pożyczek przez drobną wytwórczość na rynku kapitałowym oraz ułatwienia i ulgi podatkowe. Drobna wytwórczość dopuszczana jest do dostaw wojskowych bezpośrednio albo jako dostawcy większych przedsiębiorstw. Przewidziana jest również uproszczona procedura administracyjna w stosunkach z drobną wytwórczością i ograniczanie „papierowej roboty” do minimum. Zalecane jest również organizacjom gospodarczym

²⁰ Program Partii Pracy *Let us face the future* podany przez Quintin Hogg, *The case for conservatism Penguin books*, 1948, s. 161.

²¹ S. Florence, *Investment location...*, s. 49.

rządu federalnego, aby unikały (konkurowania z drobną wytwórczością²².

9. Analiza walorów gospodarczych drobnej wytwórczości prowadzi do następującej konkluzji: Drobna wytwórczość utrzymuje się w państwie kapitalistycznym i jak dotąd nie zanika w sposób zdecydowany. Drobna wytwórczość nie zostaje wchłaniana przez, wielki kapitał ani nie ulega koncentracji na rzecz (tworzenia większych jednostek gospodarczych. Interwencjonizm współczesnego państwa kapitalistycznego chroni drobną wytwórczość od upaństwowienia. Wytwórczość ta stanowi sektor wolny, będący uzupełnieniem sektora wielokapitalistycznego albo sektora publicznego. Odporność drobnej wytwórczości i jej zdolność utrzymania się we współczesnym kapitalizmie nie potwierdza bez zastrzeżeń tezy Marksa, że wielki kapitalizm pochłania drobny, i że rozwój kapitalizmu idzie w kierunku formowania się w tym ustroju dwuklasowego społeczeństwa: kapitalistów z jednej strony i robotników z drugiej, aż do momentu, gdy państwo kapitalistyczne dojrzeje do przebudowy na państwo socjalistyczne²³. Przeciwnie we współczesnym kapitalizmie interwencjonistycznym rozrósł się stosunkowo znacznie sektor usługowy, trzeci sektor gospodarczy obok sektora wytwórczości surowcowej i sektora przemysłu przetwórczego. W skład tego sektora usługowego wchodzi również drobna wytwórczość rzemieślnicza. Sektor usługowy jest również trzecim sektorem w znaczeniu uwarstwienia społecznego obok klasy kapitalistycznej i klasy robotniczej.

²² *Economic report of the President transmitted to the Congress January 23, 1957*, s. 50—54.

Negatywne stanowisko w stosunku do drobnej wytwórczości zajmuje we Francji Bettelheim. Odrzuca on argument sprawności ekonomicznej i twierdzi, że drobna wytwórczość utrzymuje się w państwie kapitalistycznym dlatego, że podtrzymują ten sektor gospodarczy ugrupowania monopoliczne. Ugrupowania te dążą do tego, aby utrzymać samodzielność drobnych i średnich przedsiębiorstw tylko w tym celu, że te ostatnie, jako mniej sprawne ekonomicznie i finansowo, płacą niskie wynagrodzenia i mają wysokie koszty produkcji. Umożliwia to również monopolom utrzymanie niskich płac i — na skutek jednolitości ceny panującej na rynku — osiągnięcie renty różniczkowej. *Bilan de l'économie française 1919—1946*, Paris 1947, s. 170—172.

²³ Według Marksa koncentracja kapitału rozwija się równolegle ze wzrostem kapitału zainwestowanego i powoduje centralizację kapitału wyrażającą się pochłanianiem drobnych kapitalistów przez wielkich i utratę drobnych kapitałów, to znaczy ich dekapitalizację. K. Marks, *Kapitał*, t. III, wydanie rosyjskie, 1949, s. 256.

10. Analiza przemian systemu zarządzania gospodarką (kapitalistyczną) nie byłaby pełna, gdyby nie została zwrócona uwaga na tendencję świata pracy do współudziału w zarządzie przedsiębiorstwem.

Dokonujące się rozszczepienie funkcji przedsiębiorcy przemysłowego w gospodarce kapitalistycznej nie zatrzymało się na oddzieleniu się funkcji właściciela i na rozczłonkowaniu funkcji zarządu na odrębne organy w dużych przedsiębiorstwach, mających formę spółki akcyjnej. Ewolucja ta wzmocniła rolę kierownictwa i spotęgowała znaczenie organizacji pracy przedsiębiorstwa. Dochodzi jednakowoż do głosu nowy czynnik, a mianowicie zorganizowana klasa robotnicza

Klasa robotnicza zdobywa przede wszystkim w interwencjonistycznym państwie kapitalistycznym wpływ na podział dochodu narodowego. Udział tej klasy w dochodzie narodowym przestaje być zależny od jednostronnej decyzji kapitału i od decyzji indywidualnych przedsiębiorstw. Wynagrodzenie za pracę przestaje być jedynie zapłatą za jeden z czynników produkcji, a staje się wielkością autonomiczną, uzależnioną od decyzji (trzech potęg współczesnego kapitalizmu: zawodowych związków robotniczych, związków przedsiębiorstw i aparatu państwowego).

Wpływ klasy robotniczej na zarządzanie gospodarką społeczną w państwie kapitalistycznym nie zatrzymał się na udziale w ciałach ustawodawczych i na współdecyzji w sprawie podziału dochodu narodowego. Robotnicy dążą do tego, aby wywierać wpływ na zarządzanie przedsiębiorstwem, w którym pracują. W przedsiębiorstwie przemysłowym kapitalistycznym powstaje nowy organ jakim jest rada pracownicza.

We Francji wprowadzono po drugiej wojnie światowej na mocy karty pracy komitety przedsiębiorstw²⁴.

Komitety przedsiębiorstw są tworzone w przedsiębiorstwach liczących więcej niż 50 pracowników. W skład Komitetu wchodzi szef przedsiębiorstwa, który jest jego przewodniczącym oraz przedstawiciele pracowników, wybrani na zasadzie przedstawicielstwa proporcjonalnego.

Francuski komitet przedsiębiorstwa ma funkcję doradczą, wypowiada opinię i czyni zalecenia, które nie są obowiązujące dla kierownictwa przedsiębiorstwa. Kierownictwo to jednakowoż jest obowiązane zasięgać opinii (komitetu) w sprawach dotyczących organizacji,

²⁴ B. Chenot, *Organisation économique de l'État*, Paris 1951, s. 263—268.

gestii i działalności przedsiębiorstwa oraz obowiązane jest informować komitet o osiągniętych zyskach. W spółkach akcyjnych dwóch przedstawicieli komitetu przedsiębiorstwa zasiada z głosem doradczym w radzie administracyjnej. W spółkach tych komitet otrzymuje sprawozdanie z działalności przedsiębiorstwa i może przeprowadzać na rachunek przedsiębiorstwa ekspertyzę tego sprawozdania przy pomocy fachowego księgowego.

Komitet ma prawo interpelowania kierownictwa przedsiębiorstwa na temat opinii i sugestii, które 'wypowiedział, jeżeli zalecenia wynikające z tych opinii nie są wykonane; nie dysponuje jednak sankcjami, aby narzucić wykonanie tych spraw.

Według poglądów francuskich: „... rola ekonomiczna tej instytucji jest jeszcze płynna i odmienna w różnych przedsiębiorstwach. W spółce akcyjnej komitet jest bardziej uzbrojony na to, aby wywierać wpływ, ale możliwości tego wpływu są tak rozległe, że akcjonariusze gubią się w tym, a często nawet administratorzy. W przedsiębiorstwie indywidualnym komitet znajduje się bliżej właściciela, może więc silniej ciążyć na jego decyzjach, ale od inicjatywy tego ostatniego zależy w rzeczywistości informowanie pracowników”²⁵. Najwydatniejszy wpływ wywierają komitety przedsiębiorstw w dziedzinie agend społecznych przedsiębiorstwa w sprawach higieny pracy i pomocy społecznej.

Ustawodawstwo Niemieckiej Republiki Federalnej wprowadziło po drugiej wojnie światowej w niektórych gałęziach przemysłowych zasadę ograniczenia dysponentów majątkiem przedsiębiorstwa przez robotników. Wpływ robotników na gestię przemysłową wyraża się w wyborze i składzie organów dyrekcyjnych i Komitetów gospodarczych przemysłu górniczego i hutniczego. W ten sposób powstaje wpływ pracowników na wybór dyrektorów przedsiębiorstwa kapitalistycznego. Ustawodawstwo zachodnioniemieckie z lat 1951—1952 przewiduje, że pracownicy przemysłu węglowego i żelaznego powołują połowę (5) członków biura dyrektorów i połowę członków komitetu gospodarczego przedsiębiorstwa. Jedenasty członek biura dyrektorów, tak zwany dyrektor pracy, jest praktycznie wyznaczony przez pracowników²⁶.

²⁵ Tamże, s. 266—267.

²⁶ Ustawa o współdziałaniu pracowników w radzie dyrekcyjnej i gestyjnej kopalni i spółek przemysłu żelaznego z 21 V 1951; ustawa o organizacji przemysłowej z 11 X 1952, cytowana w pracy *Les relations humaines dans l'industrie*, Conference de Rome, Paris 1956, s. 12.

MODELE PAŃSTWA SOCJALISTYCZNEGO

1. Teoria powstania państwa socjalistycznego, głoszona przez Marksa, twierdziła, że socjalizm wyłoni się jako wyższa forma rozwojowa cywilizacji przemysłowej przede wszystkim w krajach dojrzałego kapitalizmu, który upadnie na skutek wewnętrznej sprzeczności i dysproporcji. Wbrew tej teorii państwo socjalistyczne jako nowa koncepcja zarządzania gospodarką społeczną powstało w wyniku przemian przeprowadzonych w krajach, które były gospodarczo zacofane, które nie tylko nie przodowały cywilizacji przemysłowej, a przeciwnie — znajdowały się na szarym końcu tej cywilizacji. Dziejowe zadanie, które miało rozwiązać państwo socjalistyczne, polegało właśnie na uprzemysłowieniu i przebudowie struktury zawodowej tych krajów zacofanych.

Państwo socjalistyczne, obalając prywatne władanie środkami produkcji i wprowadzając zcentralizowany system zarządzania gospodarką społeczną i zastępując mechanizm rynkowy mechanizmem planu, przejęło od kapitalizmu niektóre instytucje, stanowiące wspólny dorobek cywilizacji anglosaskiej i kontynentu europejskiego. Instytucjami tymi są przede wszystkim: pieniądz, system podatkowy, system cen, aparat bankowy oraz koncepcja zakładu przemysłowego jako podstawowej komórki tworzenia dochodu narodowego.

2. Pierwsze państwo socjalistyczne wykształciło jako system zarządzania gospodarką społeczną model integralnego planowania i scentralizowanego zarządu gospodarką społeczną. Model ten został nazwany przez niektórych ekonomistów modelem planifikacji doskonałej, to jest takiej planifikacji, która przy pomocy racjonalistycznie skonstruowanej koncepcji rządzenia gospodarczego zastąpi mechanizm rynkowy działający jako regulator przydziału zasobów i procesów gospodarczych w kapitalizmie.

System zarządzania pierwszym państwem socjalistycznym oparty jest na sprawowaniu przez centralne organy państwowe dwóch podstawowych funkcji gospodarczych: centralnego planifikatora i centralnego przedsiębiorcy. Obie te funkcje zespolone są z funkcją polityczną. Całość składa się na system integralnego rządzenia gospodarką społeczną. W systemie tym centralny planifikator zajmuje pozycję nadrzędną w stosunku do organów centralnego przedsiębiorcy.

W modelu planifikacji doskonałej instrumentem kierowania i administrowania gospodarką społeczną jest mechanizm planu, działający przy pomocy ceny manipulowanej i systemu przydziału oraz

przesuwania zasobów na podstawie arbitralnej decyzji organów planujących. Arbitralności tej decyzji nie pomniejsza fakt, że opierana ona jest na przesłankach ekonomicznie motywowanych, a wpływających z narodowego planu gospodarczego jako naczelnej dyrektywy rządzenia gospodarką społeczną.

Cena manipulowana, to znaczy zróżniczkowana w zależności od sfer produkcji i od sfer obrotu, stanowi podstawę rachunku ekonomicznego działającego w skali gospodarki społecznej jako całości, ale nie stanowi podstawy samodzielnego rachunku ekonomicznego zakładów wytwórczych. Wskaźniki ilościowe wykonania planu stanowią decydujące kryterium pozytywnego wyniku procesów produkcyjnych tych zakładów. Rachunek ekonomiczny jednostek gospodarczych stanowi skutek tego koncepcję finansowo-administracyjną, działającą jako ogniwo rachunku ekonomicznego całego systemu finansowego państwa. Powiązanie pomiędzy rachunkiem ekonomicznym ogólnym a rachunkiem ekonomicznym oddolnym — stosowanym przez podstawowe jednostki tworzenia dochodu narodowego — następuje przy pomocy rachunku różnic cen i systemu dotacji wyrównawczych. Wytwarza się w gospodarce socjalistycznej scentralizowanej wskutek tego szczególna struktura cen, w której cena deficytowa niektórych ważnych dziedzin życia gospodarczego stanowi zjawisko typowe, a nie wyjątkowe.

3. Jako usprawiedliwienie szczególnego systemu cen w modelu planifikacji doskonałej ekonomiczna doktryna stalinowska wysunęła nietowarowy charakter środków produkcji oraz motyw finansowania inwestycji. Zaniżone ceny środków produkcji miały ułatwić finansowanie uprzemysłowienia.

Trzeba stwierdzić, że w okresie gwałtownej, szybko przeprowadzanej przebudowy struktury gospodarki społecznej i silnej dynamiki wzrostu gospodarczego²⁷ ustawienie ekonomiczne prawidłowej struktury cen jest niezmiernie trudne a nawet praktycznie w scentralizowanej gospodarce socjalistycznej zapewne niemożliwe. W wyniku tej przebudowy powstają nowe zakłady przemysłowe, a nawet nowe gałęzie przemysłowe i to w stosunkowo krótkich okresach czasu. W tym mechanizmie gospodarczym zawieszono jest stosowanie

²⁷ Przez wzrost gospodarczy rozumiemy, zgodnie z definicją Rostowa, taki stosunek pomiędzy stopą przyrostu kapitału i zatrudnienia z jednej strony oraz zaludnienia z drugiej strony, że produkt na jednostkę wzrasta. Nie oznacza to, że następuje również wzrost konsumpcji na jednostkę. W. W. Rostow, *The process of economic growth*, Oxford 1953, s. 81.

rachunku kosztów granicznych dla przesuwania i rozdziału zasobów, a dominuje rachunek kosztów przeciętnych. Przewagę w decyzjach gospodarczych uzyskuje optimum techniczne, a nie optimum ekonomiczne.

Ceny historyczne, przejęte przez socjalizm od poprzednich modeli kapitalistycznych, w miarę przebudowy gospodarki społecznej tracą znaczenie ekonomiczne. Porównywalność ich maleje. Sektor przemysłowy w ogóle i sektor przemysłu środków produkcji w szczególności są w gospodarce socjalistycznej sektorami uprzywilejowanymi. Rozwojowi tych sektorów jest wtedy — z nakazu polityki gospodarczej — podporządkowana polityka cen. Powstaje więc i działa system cen manipulowanych, to znaczy po prostu mniej lub więcej arbitralnie «ustalanych. Metoda prób i błędów jako regulator systemu cen, w miarę jej stosowania, zawiera przewagę błędów.

Czy powyżej opisana metoda postępowania w zakresie systemu cen była jedynie możliwa w scentralizowanej gospodarce socjalistycznej, trudno to ocenić. W każdym jednak razie zdeformowana struktura cen, zawierająca ceny deficytowe poszczególnych gałęzi produkcji jako zasadę, a nie jedynie jako zjawisko wyjątkowe, zniekształca rachunek ekonomiczny podstawowych jednostek gospodarczych i stwarza klimat jego „zamazania” w skali mikroekonomicznej. W skali makroekonomicznej prowadzi to do błędnych ocen procesów gospodarczych i do tolerancji marnotrawstwa zasobów ponad stopień dopuszczalny w dynamicznych procesach gospodarczych.

4. Problematyka przebudowy systemu zarządzania gospodarką społeczną dojrzeła obecnie w państwie socjalistycznym. Jugosławia jako pierwsze państwo obozu demokracji ludowej wkroczyła na własną drogę do socjalizmu. Na tej drodze doszła do systemu zarządzania gospodarką społeczną, który został nazwany konkurencją socjalistyczną.

Dążenie do przebudowy systemu zarządzania gospodarką społeczną powstaje w umysłach ekonomistów radzieckich, a to na skutek tego, że politycy radzieccy wysunęli koncepcję decentralizacji zarządu przemysłem w postaci regionalnych narodowych rad gospodarczych jako terytorialnych organów zarządu przemysłem i innymi gałęziami gospodarczymi.

W Polsce nowa koncepcja modelu gospodarczego dojrzeła od roku 1956. Czechosłowacja i Niemiecka Republika Demokratyczna opracowują projekty decentralizacji przemysłu. Model planifikacji doskonałej, to znaczy integralnej, ustępuje miejsca modelowi piani-

fikacji niedoskonałej — jeżeli jeszcze nie w rzeczywistym mechanizmie rządzenia, to w każdym razie w umysłach, ekonomistów i polityków²⁸.

W dalszych wywodach przedstawimy te nowe koncepcje modeli gospodarki socjalistycznej, opisując je na podstawie skąpych jeszcze materiałów opublikowanych (z wyjątkiem Jugosławii) i uczynimy próbę zarysowania koncepcji nowego polskiego modelu socjalistycznego, tak jak ona może być skonstruowana na obecnym etapie rozważań ekonomicznych w tej dziedzinie.

5. Planifikacja niedoskonała powstaje jako ograniczenie modelu planifikacji doskonałej w trzech kierunkach: a) w zakresie operatywnego zarządzania przemysłem; b) w zakresie przebudowy mechanizmu planu i przemiany tego mechanizmu z działania administracyjnego na działanie ekonomiczne i c) w zakresie uwzględniania zjawisk i wskazówek rynkowych.

Ograniczenie scentralizowanego operatywnego zarządzania przemysłem, to innymi słowy decentralizacja tego zarządzania, to jest samorząd przemysłowy w ramach jednej branży przemysłowej i w ramach zakładu przemysłowego, to jest wreszcie rozdział funkcji przedsiębiorcy od funkcji właściciela. Rozdział funkcji przedsiębiorcy od funkcji właściciela prowadzi do decentralizacji funkcji przedsiębiorcy. Przebudowa socjalistycznego modelu zarządzania gospodarką społeczną musi rozwiązać w sposób prawidłowy problematykę mechanizmu planu. Bez tego mechanizmu nie ma gospodarki socjalistycznej. Zdecentralizowany system zarządzania uderza w mechanizm planu. Uderza jednak w jego metodę administracyjną, a nie ekonomiczną. Problematyka decentralizacji zarządu gospodarką społeczną rzutuje na problematykę przebudowy mechanizmu planu w kierunku uekonomicznienia tego mechanizmu.

Uwzględnienie wskazówek i zjawisk rynkowych wiąże się z problematyką cen. Problematyka cen wiąże się z problematyką rachunku ekonomicznego. Decentralizacja funkcji przedsiębiorcy nie stanie się przemianą rzeczywistą, o ile nie będzie powiązana z pełnym rachunkiem ekonomicznym. Pełny zaś rachunek ekonomiczny nie jest mo-

²⁸ Prof. Oskar Lange oświadczył w dniu 22 X 1957 r. na Sejmowej Komisji Planu Gospodarczego, Budżetu i Finansów, co następuje: „Czynnikiem, który niewątpliwie przyspieszy zmiany modelowe w naszym kraju, który przyczynił się do przełamania występujących jeszcze u niektórych działaczy gospodarczych oporów, są — choć na innych przeprowadzane zasadach, zmiany modelowe w innych krajach socjalistycznych (ZSRR, CSR, NRD)”.

żliwy przy wadliwej strukturze cen i przy zdeformowanym systemie ustalania tych cen. Uporządkowanie systemu cen jest powiązane z zagadnieniem pieniądza zarówno w stosunkach wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Zostanie wtedy umożliwiające wprowadzenie rachunku kosztów granicznych jako podstawy oceny optimum ekonomicznego.

Strategicznym ośrodkiem przebudowy modelu integralnego planowania, modelu planifikacji doskonałej na model uekonomicznego planowania, planifikacji niedoskonałej, jest system cen i likwidacja cen strukturalnie deficytowych. Racjonalna metoda przebudowy modelu gospodarczego powinna zacząć od reformy systemu cen i powinna tę reformę doprowadzić konsekwentnie do pozytywnego rozwiązania²⁹. Zadanie to jest niezmiernie trudne ekonomicznie i skomplikowane społecznie. Reforma systemu cen może naruszyć równowagę pomiędzy funduszem płac a wartością podaży dóbr i usług wpływających na stopę życiową. Naruszenie tej równowagi ma poważne refleksy społeczne. Nie można oderwać cen produktów pośrednich, środków produkcji, od cen produktów końcowych, środków spożycia. Bez reformy systemu cen nie ma jednakowoż nowego modelu gospodarczego, bo nie ma wtedy prawidłowego rachunku ekonomicznego, a więc nie ma pewności, że samorząd przemysłowy, pojmowany jako decentralizacja zarządu przemysłem, nie wyrodzi się w dezorganizację produkcji.

Prawidłowe funkcjonowanie rachunku ekonomicznego związane jest z bodźcami ekonomicznymi. W systemie bodźców ekonomicznych udział załogi w zyskach podstawowych jednostek gospodarczych zajmuje ważne miejsce. Podział dochodu narodowego działa w sposób sztywny, jeżeli jest nadmiernie scentralizowany i zmechanizowany. Jednostka jest przytłoczona siłą tego mechanizmu; rodzi się w niej poczucie niesprawiedliwości podziału dochodu i własnej bezradności wobec usztywnionego mechanizmu tego podziału. Wpływa to ujemnie na postawę do pracy. Staje się źródłem absenteizmu i szukania dodatkowych, nielegalnych źródeł dochodowych. Udział w zyskach zakładu przemysłowego stanowi uelastycznienie podziału dochodu narodowego i jego decentralizację. Usprawnia ten podział i czyni go bardziej sprawiedliwym i prawidłowym ekonomicznie. Wiąże załogę zakładu przemysłowego z wynikami pracy tego zakładu. Stanowi

²⁹ Konieczność jednorazowej reformy cen i likwidacji cen strukturalnie deficytowych wysuwają również ekonomiści radzieccy, jak Kronrod, „Woprosy ekonomiki”, nr 8, 1957, s. 90.

istotny, a nie papierowy bodziec ekonomiczny w ustroju socjalistycznym, głoszącym postulat podziału dochodu każdemu według jego pracy, a nie każdemu według jego potrzeb.

Udział w zyskach zakładu przemysłowego, przyznany jego załodze, wywiera wpływ na przekształcenie struktury akumulacji. Jeżeli załoga ma partycypować w zyskach zakładu, to trzeba ustalić w sposób prawidłowy, co jest rentownością tego zakładu. Trzeba wobec tego ustalić w sposób prawidłowy wartość środków trwałych zakładów przemysłowych, a więc majątku narodowego w zakresie przemysłu. Ustalenie wartości tych środków, to ich przeszacowanie, rzuca refleksy na tworzenie i wielkość funduszu amortyzacyjnego. Struktura nakładów i kosztów ulega wtedy modyfikacji.

Powstaje również nowy problem, związany z ustaleniem rentowności zakładów przemysłowych, a mianowicie w jaki sposób ustalić dochodowość środków trwałych i udział w tej dochodowości właściciela zakładów przemysłu socjalistycznego, to jest państwa. Jako miernik tej dochodowości w systemie gospodarczym socjalizmu scentralizowanego stosowany jest stosunek zysku do kosztów, to znaczy do podstawy płynnej i nie oznaczonej, z uwagi na niepełną strukturę kosztów i z uwagi na tendencję deformacji tej podstawy przy systemie cen manipulowanych³⁰. Miernik ten nie daje pełnej oceny rentowności. Ocena ta może być uzyskana przez porównanie zysku z wartością łączną środków trwałych i obrotowych.

Podaliśmy w skrócie niepełną jeszcze problematykę powstawania nowego modelu gospodarki socjalistycznej. W dalszej kolejności naszych rozważań przedstawimy, w jaki sposób problematyka ta jest rozwiązywana w poszczególnych krajach obozu socjalistycznego. Następnie uczynimy próbę zarysowania koncepcji nowych instytucji ekonomicznych w tworzoną nowym modelu gospodarczym Polski.

6. Mówiliśmy, że system zarządzania gospodarką społeczną w ogólności a przemysłem w szczególności w państwie socjalistycznym ulega głębokim przemianom. Przemiany te zapoczątkowane zostały przez Jugosławię, przygotowywane są przez Czechosłowację, rozważane są w Niemieckiej Republice Demokratycznej, kiełkują w Związku Radzieckim.

³⁰ „Stopa rentowności przedsiębiorstwa jest to wyrażony w procentach stosunek sumy czystego dochodu przedsiębiorstwa do sumy całkowitych kosztów własnych zrealizowanej produkcji”. Akademia Nauk ZSRR, Instytut Ekonomiki, *Ekonomia polityczna, Podręcznik*, Warszawa 1955, s. 628.

Jugosławia wprowadziła model konkurencji socjalistycznej. Podstawową jednostką zarządzania przemysłem jest samodzielne jednostkowe przedsiębiorstwo przemysłowe. Rynek konkurujących zakładów ograniczony jest mechanizmem planu, kontrolowanym przez organy władzy (terenowej i organy sześciu republik zfederowanych).

Funkcje planowania i funkcje ekonomiczno-kontrolne pełnią organy o charakterze społecznym, terytorialne izby gospodarcze i zrzeszenia przedsiębiorców. Plan centralny odgrywa rolę prognozy i podstawy dla działalności interwencyjnej państwa posiłkującej się empiryzmem i wskazaniem mechanizmu rynkowego³¹. Plan produkcyjny przedsiębiorstwa ma charakter prowizoryczny i nie jest normą prawną. Przedsiębiorstwo przy wykonywaniu tego planu powinno się powodować wymaganiami i wskazówkami rynku³².

Ceny są ustalane przy pomocy mechanizmu rynkowego. Podstawowym wskaźnikiem wykonania planu gospodarczego jest akumulacja. Zakłady przemysłowe mają samodzielność finansową i swobodę zaciągania kredytów. Zarządzane są przez rady robotnicze, które wyłaniają komitet zarządzający i powołują w drodze publicznych konkursów dyrektorów.

Struktura realizacji produkcji globalnej przemysłu jugosłowiańskiego zawiera charakterystyczne proporcje składników produkcji czystej. Jeżeli przez produkcję czystą rozumieć będziemy sumę wynagrodzenia za pracę i akumulacji, to udział akumulacji w produkcji czystej jest znacznie większy niż udział wynagrodzenia za pracę. Wskazuje na to następująca tablica (w miliardach dynarów)³³:

Wyszczególnienie	1954	1955	%
Amortyzacja	62	75	5
Zużycie materiałowe	662	763	53
Produkcja czysta	497	608	42
Wynagrodzenie za pracę	80	98	7
Akumulacja	417	510	35
Razem przemysł	1221	1444	100
Razem gospodarka społeczna	2584	3042	
Udział procentowy przemysłu w globalnym produkcie narodowym	47,4	47,5	

³¹ C. Bobrowski, *La Yougoslavie socialiste*, Paris 1956, s. 165—166.

³² Tamże, s. 164.

³³ Mały Rocznik Statystyczny Jugosławii, 1957 (tekst francuski).

Akumulacja przemysłowa pięciokrotnie przewyższa fundusz płac. Ciężar (gatunkowy akumulacji a więc i zysków, jako wskaźnika ekonomicznego sprawności gospodarki społecznej, jest bardzo poważny. Stopa tej akumulacji w przemyśle wynosi 34—35% kosztów.

7. Czechosłowacja opracowuje projekt reformy zarządzania przemysłem idący w kierunku decentralizacji („Trybuna Ludu”, nr 279, 1957, artykuł: *Przed reorganizacją gospodarki w Czechosłowacji. Kierunki zmian*).

Zasady tej reformy są następujące:

a) Zmiana dotychczasowej koncepcji działania ministerstw gospodarczych. Nowe zadania ministerstw gospodarczych obejmować będą: opracowanie planów perspektywicznych, ustalanie płac i cen, decyzje w sprawach kadrowych, kontrole podległych jednostek. Plany gospodarcze ustalone centralnie zawierać będą zmniejszoną liczbę wskaźników.

b) Organizacja zarządzania przemysłem. Tworzy się zespoły przedsiębiorstw na podstawie kryteriów branżowych i terytorialnych. Zespół przedsiębiorstw (trust) zajmować się będzie następującymi problemami: planowanie, rozwój techniki, inwestycje, kooperacja, zbyt 'gotowych wyrobów, zaopatrzenie w surowce i materiały. Plany produkcyjne ustalone będą na podstawie wieloletnich planów opracowanych przez ministerstwo gospodarcze. Gospodarka finansowa przedsiębiorstwa oparta ma być na samodzielnych środkach finansowych, przedsiębiorstwo samodzielne decyduje o funduszach utworzonych ze wzrostu zysku i o sposobie wykorzystania centralnie przydzielonego funduszu inwestycyjnego. Rozdział zysku odbywać się będzie w sposób zindywidualizowany, w zależności od wyników produkcyjnych zakładów i ich potrzeb.

c) Zarząd zespołu przedsiębiorstw. Podział zysku rozstrzyga kolegium zespołu, w skład którego wchodzi stali członkowie zespołu, dyrektorzy przedsiębiorstw i przedstawiciele związków zawodowych. W zarządzie przedsiębiorstw przewiduje się większy niż obecnie wpływ związków zawodowych.

Organizacja przemysłu czechosłowackiego, scharakteryzowana na podstawie informacji prasy polskiej, oparta jest na wzorach znanych w państwie kapitalistycznym jako oligopol przemysłowy, to znaczy taka organizacja rynkowa, w której działają w ramach jednej branży przemysłowej dwa lub więcej przedsiębiorstw samodzielnych. Oligopole powstają w takim klimacie gospodarczym państwa kapitalistycznego, w którym istnieje konkurencja niewielkiej ilości przedsię-

biorstw, co pozbawia tę konkurencję anonimowości i żywołości rynkowej. Niewielka ilość konkurentów łatwo może się porozumieć. Stąd oligopol kapitalistyczny jest organizacją porozumienia. Następny krok to już porozumienie w sprawie polityki cen, a więc kartel. Droga otwarta do monopolu branży przemysłowej. W tym przypadku jednak gotowa jest wkroczyć doktryna interwencjonistyczna państwa kapitalistycznego, a mianowicie: jeżeli oligopol dąży do monopolu, to państwo przygotowane jest na upaństwowienie takiej organizacji. Stąd we współczesnym państwie interwencjonistycznym kapitalizmu na organizację przemysłową składają się: oligopole prywatne albo monopol państwowy.

Klasyczny oligopol kapitalistyczny może być zdefiniowany w ten sposób, że drobna ilość sprzedawców niezależnych, powodujących się dążeniem do największego zysku, usiłuje zaspokoić potrzeby wielości nabywców, z których żaden nie może wywrzeć wpływu na cenę³⁴. Oligopol socjalistyczny, zwłaszcza w dziedzinie przemysłu ciężkiego, tym się różni od oligopolu kapitalistycznego uprzednio zdefiniowanego, że niewielkiej ilości sprzedawców odpowiada również stosunkowo niewielka ilość odbiorców. W dziedzinie przemysłu lekkiego, przy racjonalnie zorganizowanej sieci dystrybucyjnej istnieje podobne zjawisko w dziedzinie obrotu hurtowego. Oligopol socjalistyczny otwiera drogę do szczególnej organizacji rynkowej w dziedzinie produktów pośrednich i do ustalania ceny na zasadzie pełnego kosztu.

Wybór koncepcji oligopolistycznej przemysłu przez państwo socjalistyczne może być umotywowany następującym rozumowaniem:

Oligopol ma wszystkie dodatnie cechy, które przynosi konkurencja przedsiębiorstw, i wszystkie dodatnie cechy monopolu — przede wszystkim w dziedzinie racjonalnego wykorzystania zasobów, usprawnienia produkcji, postępu technicznego. Oligopol nie ma ujemnych cech konkurencji destrukcyjnej i ujemnych cech monopolu przede wszystkim w dziedzinie ograniczenia produkcji i dążenia do maksymalnego zysku.

Dwa warunki są konieczne do tego, aby oligopol w państwie socjalistycznym stanowił usprawnienie organizacji przemysłowej uprzednio scentralizowanej, mianowicie uporządkowany system cen, to znaczy nie zawierający cen strukturalnie deficytowych, i wysokie kwalifikacje aparatu kierowniczego zakładów przemysłowych.

³⁴ J. Marchai, *Le mécanisme des prix*, Paris 1948, s. 371.

Wydaje się, że pierwszy warunek został już w modelu czechosłowackim spełniony: przyjmuje się w tym modelu jako kryterium podstawowe rachunku ekonomicznego zysk porównywany nie z zyskiem planowanym, ale z zyskiem ubiegłego roku³⁵. Należy mniemać również, że kadry przemysłu czechosłowackiego odpowiadają drugiemu warunkowi.

8. Optymalna organizacja przemysłu ma na celu maksymalizację dochodu narodowego na jednostkę zatrudnienia i minimalizację kosztu jednostkowego produktu społecznego i podnoszenie sprawności aparatu produkcyjnego i to zarówno w kapitalizmie, jak i socjalizmie. Czy w tej dziedzinie oligopol albo monopol ma przewagę nad innymi formami organizacyjnymi i czy zbieżność koncepcji organizacyjnych w dziedzinie przemysłu we współczesnym państwie kapitalizmu interwencyjnego i we współczesnym państwie socjalistycznym, dążącym do nowego modelu gospodarczego, nie ma umotywowania tkwiącego głęboko w rachunku ekonomicznym i w racjonalnych metodach gospodarowania³⁶?

³⁵ Sprawozdawca „Trybuny Ludu”, nr 279, 1957 (*Przed reorganizacją gospodarki w Czechosłowacji. Kierunki zmian*) zaopatruje to komentarzem: „Przyznam się, że z trudem przyszło mi początkowo zrozumieć nowe — dotychczas nie praktykowane w Czechosłowacji — zasady materialnego zainteresowania całego kolektywu przedsiębiorstwa. Mowa była o zysku. On to ma stanowić miernik porównawczy dla ustalania wysokości funduszu premiewego, którym będzie dysponowało przedsiębiorstwo. Im wyższy będzie na przykład zysk osiągnięty przez zakład w 1958 r. w stosunku do zysku osiągniętego w 1957 roku, tym wyższy będzie fundusz premiewy”.

³⁶ Schumpeter w tej dziedzinie sformułował teorię, która może być ujęta w ten sposób, że organizacja oligopoliczna w gospodarce kapitalistycznej zapewnia przemysłowi zmniejszenie ryzyka przedsiębiorcy przez dominowanie nad rynkiem i ceną opłacalną, i że organizacja ta powoduje się nie tylko dążeniem do zysku, ale również, i może przede wszystkim, dążeniem do maksymalizacji wartości aktywów majątkowych przedsiębiorstw. Ta ostatnia maksymalizacja nakazuje stosowanie polityki inwestycyjnej dążącej do modernizacji aparatu produkcyjnego i do wprowadzania usprawnień obniżających jednostkowy koszt produktu. Według Schumpetera dla oligopolu czy monopolu przemysłowego w kapitalizmie decydującym motywem działalności gospodarczej jest szukanie takich metod produkcyjnych, przy których możliwe jest uzyskanie większego strumienia dochodu przyszłego na każdą jednostkę przyszłego strumienia wydatków. Jeżeli taka metoda produkcyjna jest znaleziona, to oligopol i monopol kapitalistyczny zdecyduje się na wyrzucenie starego aparatu produkcyjnego i na zastąpienie go nowym, bardziej zmodernizowanym. Schumpeter twierdzi, że to jest właśnie postępową funkcją gospodarczą oligopolu i monopolu i utrzymuje, że ta postępową funkcją tej organizacji

Związek Radziecki przeprowadza reformę zarządzania gospodarką społeczną polegającą na tym, że tworzone są na podstawie kryteriów gospodarczych okręgi gospodarcze, zarządzane przez narodowe rady gospodarcze. Projektowana jest więc, jeżeli nie decentralizacja funkcji przedsiębiorcy, sprawowanej przy poprzednim monopolistycznym systemie zarządzania gospodarką społeczną przez centralne organy władzy państwowej Związku, to w każdym bądź razie dekoncentracja tej funkcji³⁷.

Reformie systemu zarządzania gospodarką społeczną towarzyszą jednocześnie rozważania na temat rachunku ekonomicznego i jego dalszej przebudowy³⁸.

przemysłu działa również w gospodarce socjalistycznej. Teoria Schumpetera może być sformułowana jeszcze innymi słowy: zarówno we współczesnej organizacji przemysłowej kapitalizmu, jak i w gospodarce socjalistycznej dominuje punkt widzenia przemysłowca nad punktem widzenia finansisty.

Dénis przyznaje, że dokonana przez Schumpetera ocena pozytywnej roli historycznej oligopolii kapitalistycznych dla postępu technicznego jest trafna i twierdzi, że zadaniem państwa jest baczenie na to, aby organizacja oligopolistyczna nie skostniała. Środkiem zaradczym na to skostnienie może być interwencjonizm państwa narzucający oligopolom plany modernizacji aparatu produkcyjnego. Rozumowanie Schumpetera i Dénisa prowadzi do wniosku uzasadniającego wyższą sprawność organizacji oligopolicznej bez względu na ustrój gospodarczy, pod warunkiem kontroli państwa nie zezwalającej na degenerację tego systemu organizacji przemysłowej. W państwie socjalistycznym warunek ten jest strukturalnie zapewniony. *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Paris 1957, s. 180—183; *Oligopole et progrès technique. Économie appliquée*, t. VIII, 1955, s. 420—423.

³⁷ W tezach referatu Chruszczowa O dalszym doskonaleniu organizacji zarządzania przemysłem i budownictwem znajdujemy następujące sformułowanie: „Zgodnie z zadaniami dalszego rozwoju gospodarki narodowej, w obecnym stanie jej rozwoju należy przenieść punkt ciężkości operatywnego zarządzania przemysłem i budownictwem w teren, bliżej przedsiębiorstwa i placów budowy. W tym celu trzeba, oczywiście, przejść od dawnych organizacyjnych form zarządzania za pośrednictwem branżowych ministerstw i resortów do nowych form zarządzania według zasady terytorialnej. Formą takiego zarządzania mogą być na przykład Rady Gospodarki Narodowej”. „Trybuna Ludu”, nr 90, 1957, oraz „Trybuna Ludu”, nr 303.

³⁸ Charakterystyczna jest pod tym względem dyskusja, jaka się odbyła na sesji naukowej Instytutu Ekonomicznego Akademii Nauk Związku Radzieckiego. Wyniki tej dyskusji zostały ogłoszone w wydawnictwie „Woprosy ekonomiki”, nr 8, 1957. W zakresie rachunku ekonomicznego rozważane były na tej sesji następujące problemy: 1. Likwidacja cen deficytowych przemysłu ciężkiego i wprowadzenie powszechnej reformy struktury cen, która zlikwiduje ceny nieopłacalne. 2. Przeszacowanie aktywów majątkowych zakładów

Reformy systemu zarządzania przemysłem uzależnione są od struktury gospodarczej danego państwa, od ciężarni gatunkowego jego przemysłu w tej strukturze, od powiązań wymiany zagranicznej i od indywidualnych dla każdego kraju odmiennych stosunków społecznych. Schemat zapowiedzianej decentralizacji zarządzania przemysłem w krajach socjalistycznych może być pojęty — na podstawie wiadomości podanych przez publicystykę gospodarczą — jak następuje:

Państwo	Jednostka podstawowa	Ogniwo nadrzędne
Związek Radziecki	Zakład przemysłowy	Narodowa Rada Gospodarcza Okręgu Gospodarczego
Polska	Zakład przemysłowy Rada Robotnicza	Branża przemysłowa jako zespół poziomy zakładów. Zespół pionowy zakładów-koncern. Zespoły terytorialne zakładów
[Czechosłowacja	Zakład przemysłowy Związek Zawodowy	Zespół zakładów przemysłowych — przedsiębiorstwo zbiorowe
Jugosławia	Zakład przemysłowy jako samodzielne przedsiębiorstwo Rada Robotnicza. Komitet zarządzający Rady Robotniczej	Organy władzy terenowej i republik związkowych
Niemiecka Republika Demokratyczna	Zakład przemysłowy	Związek zakładów : poziomy pionowy mieszany

9. Przygotowywana obecnie w Polsce reforma systemu zarządzania gospodarką społeczną dąży do określenia samodzielnej sfery działania zakładu przemysłowego i do rozgraniczenia funkcji zarzą-

przemysłowych. 3. Urealnienie struktury kosztów produkcji., 4. Zwiążanie wskaźnika rentowności z wartością wszystkich środków zakładu przemysłowego, zarówno środków trwałych, jak i obrotowych. 5. Wprowadzenie długoterminowych kredytów inwestycyjnych na modernizację aparatu produkcyjnego. 6. Wzmocnienie podstaw samofinansowania przemysłu (z zysków) dla finansowania środków obrotowych i robót kapitalnych. 7. Zwiążanie pieniądza krajowego z pieniądzem światowym. *Naucznoje sowieszczanije po woprosu o zakonie stoimosti i jego ispolzowanii w narodnom chozjajstwie SSSR.*

dzania przemysłem od funkcji polityki przemysłowej i polityki gospodarczej, sprawowanej przez centralne organy państwowe. W dotychczasowym systemie zarządzania centralne organy sprawowały obie te funkcje, pomiędzy którymi istniała silna więź państwa-właściciela i państwa-ośrodka władzy politycznej. Pomieszenie tych funkcji na szczeblach centralnej władzy państwowej osłabiało inicjatywę i prężność gospodarczą podstawowych jednostek tworzenia dochodu narodowego, to jest zakładów przemysłowych.

Rozgraniczanie funkcji zarządzania przemysłem od funkcji polityki gospodarczej stanowi jednocześnie — w państwie socjalistycznym — rozdział funkcji właściciela i funkcji przedsiębiorcy. Powstaje wtedy pytanie, jaki ma być zakres decentralizacji funkcji przedsiębiorcy i kto ma tę funkcję wykonywać. To znaczy, kto ma decydować o tym, co produkować i jak produkować.

Przede wszystkim w polskim modelu gospodarczym jasno jest postawiona sprawa własności socjalistycznej przemysłu. Właścicielem zakładów przemysłowych jest Naród w którego imieniu sprawuje mandat właściciela Państwo. Zakład przemysłowy nie jest kooperatywą wytwórców; zakład przemysłowy stanowi własność państwa. Powołana przez polski model gospodarczy rada robotnicza, jako ogólnie współzarządzające zakładami przemysłowymi, otrzymuje ten mandat od państwa. Forma wyboru rady robotniczej jako organu współzarządzającego jest demokratyczna, ale mandat organu wybranego przez załogę pochodzi od państwa. Rada robotnicza nie jest reprezentacją interesów robotników, jest reprezentantem państwa jako właściciela zakładów przemysłowych. W systemie zarządzania zakładem przemysłowym rada robotnicza jest jednym z ogniw zarządu. Jest ogniwem, które może być nazwane stanowiącym, gestyjnym, nadzorczym. Nie jest organem kierowania zakładem przemysłowym.

Na pytanie, kto w nowym modelu gospodarczym ma pełnić funkcje przedsiębiorcy, doktryna polska — kształtująca się i krystalizująca obecnie — odpowiada, że funkcja ta zostaje przekazana organizacji samorządu przemysłowego³⁹. Organizacja ta ma być formo-

³⁹ Doktryna ta jest sformułowana w następujących publikacjach: a) *Tezy Rady Ekonomicznej w sprawie niektórych kierunków zmian modelu gospodarczego*, „Życie Gospodarcze”, nr 22 z 2 VI 1957; b) Wyjątki z projektu ramowych zasad przekształcania centralnych zarządów w jednostki gospodarcze oparte na zdrowych zasadach ekonomiczno-technicznych. Resortowy Biuletyn Informacyjno-Dyskusyjny, nr 2—3, 1957, Ministerstwo Przemysłu Ciężkiego, Rada Robotnicza.

wana jako ugrupowanie poziome zakładów przemysłowych, jako ugrupowania pionowe o dużych powiązaniach kooperacyjnych oraz jako ugrupowanie terytorialne danej branży przemysłowej. W ramach tej organizacji następuje podział funkcji przedsiębiorcy pomiędzy poszczególne zakłady przemysłowe a ich nadbudowę gospodarczą. Wybór koncepcji organizacyjnej samorządu przemysłowego istnieje pomiędzy zrzeszeniem zakładów przemysłowych a ugrupowaniem koncernowym. Uczynimy próbę analizy tych koncepcji. Konsekwencją przyjęcia koncepcji zrzeszenia jest powołanie organów nadbudowy zrzeszeniowej w drodze wyboru przez członków — zakłady przemysłowe — i przyjęcie tezy, że funkcje przedsiębiorcy pełni zakład przemysłowy; nadbudowa gospodarcza w tym przypadku jest organem rewizyjnym i ciałem deliberującym nad wspólnymi sprawami. Ta koncepcja nadbudowy gospodarczej dostosowana jest do modelu jugosłowiańskiego, w którym zakład przemysłowy jest samodzielnym przedsiębiorstwem.

W koncepcji organizowania przemysłu jako koncernu, funkcja przedsiębiorcy jest podzielona pomiędzy zakłady przemysłowe a ich nadbudowę gospodarczą, z tym że w zakładach przemysłowych jest zaakcentowane operatywne zarządzanie, a w nadbudowie gospodarczej zakładów jest zaakcentowane koordynowanie działalności zakładów i kontrola ich pracy oraz przemysłowa i techniczna praca koncepcyjna. W szczególności koncern przemysłowy — nadbudowa gospodarcza przemysłu — otrzymuje następujące funkcje:

- a) zakres działania przedsiębiorcy, w tym koordynowanie działalności gospodarczej zakładów;
- b) zakres działania organu rewizyjnego i kontroli gospodarki finansowej zakładów;
- c) zakres działania obrony interesów koncernu i zakładów zrzeszonych wobec centralnych organów władzy państwowej i organów⁷ władzy terenowej oraz wobec centralnych i terenowych instytucji gospodarczych;
- d) zakres działania poruczony przez państwo w zakresie koordynowania planowania gospodarczego zakładów w ramach narodowego planu gospodarczego i w zakresie kontroli ekonomicznej zakładów.

Organy władzy koncernowej powołuje państwo, nadzór nad koncernami sprawuje resortowe ministerstwo gospodarcze.

W ramach organizacji koncernowej działającej na podstawie statutu nadanego przez państwo sprawowana jest przemysłowa funkcja przedsiębiorcy. Koncern jest organizacją samorządu przemysłowego

w Tamach zdecentralizowanej funkcji (przedsiębiorcy. Państwo zatrzymuje funkcję właściciela i sprawuje funkcje polityki przemysłowej.

Konsekwencją przyjęcia koncepcji samorządu przemysłowego jest wprowadzenie pełnego rachunku ekonomicznego i samodzielności finansowej zakładów przemysłowych, zrzeszonych w ugrupowaniu koncernowym. Pełny rachunek ekonomiczny, to znaczy operowanie ceną opłacalną, kształtującą się czy to jako rynkowa cena równowagi pomiędzy popytą i popytem w zakresie środków spożycia, czy też jako cena pełnych kosztów w zakresie produktów przemysłu kluczowego. Samodzielność finansowa to dysponowanie własnymi środkami, zaciąganie kredytów nie tylko na sfinansowanie środków obrotowych, ale i na modernizację 'aparatu produkcyjnego oraz dysponowanie własnym funduszem amortyzacyjnym. Samodzielność finansowa to również udział załogi zakładu przemysłowego w zyskach tego zakładu.

Dalszą konsekwencją rozdzielenia funkcji właściciela zakładów przemysłowych od funkcji przedsiębiorcy jest oszacowanie realne majątku zakładu przemysłowego i ustalenie wysokości funduszu statutowego, który jest odpowiednikiem tego majątku w pasywach bilansu zakładu przemysłowego. Wynika z tego uprawnienie państwa jako właściciela do oprocentowania funduszu statutowego i czerpania stąd korzyści finansowych. Uprawnienie to jest niezależne od uprawnień państwa wynikających z władzy podatkowej.

10. Decentralizacja zarządu przemysłem spowoduje poważne przemiany w powiązaniach finansowych pomiędzy przemysłem a państwem. Jako nowe ogniwo wystąpi wtedy oprocentowanie funduszy powierzonych przez państwo organizacjom przemysłowym. Występują również nowe zadania podatku obrotowego i udziału państwa w zyskach- albo podatku dochodowego.

Funkcją ekonomiczną podatku obrotowego w nowym modelu gospodarczym będzie współdziałanie w ustalaniu cen równowagi rynkowej wyrobów końcowych przemysłu. Funkcją ekonomiczną podatku dochodowego (udział państwa w zyskach) będzie wyrównywanie zróżniczkowanym opodatkowaniem zysków przemysłu kluczowego w tych przypadkach, gdy zysk ten przekroczy pewną granicę dochodowości. Udział w zyskach albo podatek dochodowy powinien być lekko progresywny, nie powinien być stosowany do dochodów przemysłowych, wynikających z obniżenia kosztów, natomiast powinien obciążać dwa rodzaje dochodów przemysłowych: a) wynikające z renty różniczkowej, to znaczy różnicy dochodowości tego samego

produktu wytworzonego w warunkach produkcyjnych korzystniejszych niż produkt najkosztowniejszy, ale niezbędny jeszcze dla wykonania narodowego planu produkcyjnego; b) powstałe z ceny zawyżonej ponad zasadę pełnego kosztu.

Podatek obrotowy jest środkiem zarówno akumulacji, jak i instrumentem antyinflacyjnym i dlatego nie jest uzasadnione ekonomicznie stosowanie tego podatku dla wytworów przemysłu kluczowego. Podatek dochodowy powinien być środkiem akumulacji oraz narzędziem wyrównywania zyskowności poszczególnych zakładów przemysłu produktów pośrednich, przemysłu (kluczowego, z jednym zastrzeżeniem, a mianowicie gdy renta różniczkowa powstająca w ramach jednej branży przemysłowej (koncernu poziomego czy pionowego) jest przeznaczona na to, aby wyrównywać różnice kosztów wewnątrz-branżowych, a to w związku z postulatem jednolitej ceny na wyroby jednorodne.

Reforma systemu zarządzania przemysłem, polegająca na decentralizacji tego systemu, prowadzić musi do reformy struktury cen i likwidacji cen strukturalnie deficytowych. Usprawnienie bowiem działalności przemysłu nie będzie w pełni przeprowadzone, jeżeli nie będzie równocześnie działał pełny rachunek ekonomiczny, a ta kategoria ekonomiczna może funkcjonować tylko przy cenie opłacalnej. Przebudowa administracyjna i przebudowa ekonomiczna dawnego systemu zarządzania przemysłem, działającego w scentralizowanej gospodarce socjalistycznej, rzuci silny refleks na system finansowy przemysłu i na powiązanie tego systemu z budżetem państwa. Ulegnie przebudowie również struktura akumulacji, na którą złożą się trzy składniki: a) oprocentowanie funduszy majątkowych przemysłu (fundusze statutowe) i kredytów inwestycyjnych; b) podatek obrotowy i c) podatek dochodowy lub udział w zyskach.

W związku z przeprowadzoną przebudową struktury akumulacji, stawki podatkowe powinny być tak ustalone, aby nie nastąpiło, jako stan wyjściowy, pomniejszenie wpływów budżetu państwa⁴⁰.

⁴⁰ Następujące rozumowanie zilustruje ten punkt widzenia.

Przyjmujemy jako orientacyjne, dane budżetu państwa i dochodu narodowego według Małego Rocznika Statystycznego 1956. Zakładamy, że wpłaty z zysku do budżetu wynoszą 10,8 miliardów złotych. Przyjmujemy dochód przemysłowy na 105 miliardów złotych. Majątek przemysłowy oceniamy jako trzykrotną wartość tego dochodu, to znaczy 315 miliardów złotych.

Na podstawie tych danych jako wyjściową stopę oprocentowania funduszy statutowych (stanowiących w pasywach bilansów odpowiednik środków

11. Przemiany systemu zarządzania gospodarką społeczną w państwie socjalistycznym już przeprowadzone (Jugosławia), poczytywane za dojrzałe do przeprowadzenia (Czechosłowacja) albo dyskutowane (Polska, Niemiecka Republika Demokratyczna) mają pewne wspólne dla gospodarki socjalistycznej, na obecnym etapie jej rozwoju, cechy charakterystyczne.

Istotą tych przemian jest decentralizowanie funkcji przedsiębiorcy, to znaczy odrywanie funkcji właściciela od funkcji operatywnego zarządzania przemysłem. Państwo zatrzymuje dwie podstawowe pozycje gestii gospodarki społecznej: ośrodka dyspozycji majątkiem narodowym i ośrodka polityki gospodarczej; przekazuje natomiast samorządowi przemysłowemu zarządzanie operatywne i administrowanie. Samorząd przemysłowy ma w tej przemianie szczególne znaczenie, odmienne od stosowanego w spółdzielczości. Samorząd przemysłowy nie oznacza zorganizowania producentów jako samodzielnego zrzeszenia produkcyjnego. Zakład przemysłowy nie przestaje być własnością narodu, administrowaną przez państwo, zakład przemysłowy nie staje się spółdzielnią wytwórczą, która sama wybiera organy swej władzy i sama dysponuje majątkiem zakładu jako właściciel. Rada robotnicza zakładu przemysłowego jest organem pochodzącym z wyboru załogi tego zakładu; powołanie tego organu ma formę demokratyczną, ale organ ten działa na mocy delegacji państwa i otrzymuje mandat współzarządzania zakładem przemysłowym na mocy statutu nadanego przez państwo. Rada robotnicza w modelu jugosłowiańskim działa przez komitet gestyjny i dyrektora; w modelu polskim rada robotnicza stanowi jedno z trzech ogniw każdego

trwałych przemysłu) przyjmujemy stosunek 10,8 do 315, czyli 3,43%. Przeciętna stopa oprocentowania kredytów inwestycyjnych powinna kształtować się na poziomie wyższym, przypuszczalnie 4 do 4,5%.

Dla Stanów Zjednoczonych Ameryki za okres 1861 do 1938 r. stosunek inwestycji do dochodu narodowego (współczynnik kapitalizacji) wynosił około 3; dla Wielkiej Brytanii za okres 1870—1913 — 4,5; dla współczesnych Indii — tak jak w Stanach Zjednoczonych Ameryki — 3. Według obliczeń indyjskiego prof. Mahalanobis podano w pracy Nicholas Kaldor, *An expenditure tax*, London 1955, s. 181.

Dla Związku Radzieckiego współczynnik dla drugiego planu pięcioletniego może być wyliczony na podstawie dwóch liczb: a) przyrostu dochodu narodowego — 56,5 miliardów rubli (J. Stalin, *Zagadnienia leninizmu*, Warszawa 1949, s. 538, b) nakładów inwestycyjnych — 184 miliardów rubli, K. N. Płotnikow, *Biudżet socjalistycznego gospodarstwa*, 1948, s. 125. Stosunek 184 do 56,3 stanowi 3,3.

racjonalnego zarządu zakładem przemysłowym: stanowiącego i uchwalającego, nadzoru i kierownictwa. Rada robotnicza może pełnić funkcje dwóch pierwszych ogniw sama lub wspólnie z innymi ogniwami. Państwo nie może zrezygnować z nadzoru i z kontroli nad usamodzielnionymi zakładami przemysłowymi.

Rozdział funkcji zarządzania przemysłem od funkcji właściciela jest wspólną cechą wszystkich nowych koncepcji systemu zarządzania (gospodarką społeczną). Odmienne są jednak koncepcje podstawowych jednostek zarządzania przemysłem. W Jugosławii podstawową jednostką jest przedsiębiorstwo jednostkowe jednozakładowe lub małozakładowe. Stąd współdziałanie tych jednostkowych przedsiębiorstw osiągane jest na drodze koncepcji nazywanej konkurencją socjalistyczną i na drodze mechanizmu planu, działającego jako instrument ekonomiczny interwencyjny, ale nie jako instrument administracyjny. W Czechosłowacji podstawową jednostką ma być przedsiębiorstwo zbiorowe, wielozakładowe. Otrzymujemy w ten sposób system współdziałania przedsiębiorstw, który może być nazwany oligopolem: w jednej gałęzi przemysłowej działa kilka przedsiębiorstw. Oligopol może być fazą przejściową albo do rozbicia na przedsiębiorstwa jednozakładowe, albo do branżowego przedsiębiorstwa monopolicznego. W kapitalizmie współczesnym działają oligopole i monopole przemysłowe. Gdy oligopol ma tendencje do tworzenia ugrupowania monopolistycznego, następuje jego upaństwowienie. Tak głosi wyraźnie doktryna francuska. W socjalistycznym państwie czechosłowackim oligopol, jeżeli zostanie zorganizowany tak jak to informuje prasa polska, będzie koncepcją nie przejściową a strukturalną.

Wreszcie w Polsce dyskutowane dotąd koncepcje z zakresu organizacji przemysłu operują samorządem przemysłowym, mającym jako podstawę branżę jednolitą lub koncern poziomy albo branżę mieszaną o jednym ciągu produkcyjnym, to znaczy koncern pionowy. Oligopol przewidziany jest w budownictwie i w przemyśle cukrowniczym.

Swoista jest koncepcja decentralizacji zarządzania gospodarką społeczną stosowana w Związku Radzieckim. Pomiedzy przedsiębiorstwami—zakładami a naczelnymi organami władzy państwowej wprowadzone jest ogniwo pośrednie, stanowiące ośrodek dyspozycyjny w zakresie zarządzania przemysłem i planowania, a mianowicie narodowa rada gospodarcza. Mamy tutaj raczej zjawisko dekoncentracji władzy ministerstw gospodarczych rządu związkowego na

rzecz terytorialnych organów gospodarczych. Jeżeli przez decentralizację rozumiemy rozdział funkcji właściciela i funkcji kierownictwa, to zjawisko takie wyraźnie występuje w Jugosławii, w koncepcjach czechosłowackich i polskich. Przy dekoncentracji władzy gospodarczej radzieckiego systemu zarządzania gospodarką społeczną ten rozdział funkcji właściciela od funkcji kierowania przemysłem nie jest wyraźnie zarysowany. Funkcja właściciela ulega dekoncentracji, ale oddziela się od funkcji zarządzania.

W Niemieckiej Republice Demokratycznej pomiędzy jednostkowy zakład przemysłowy a centralne organy państwowe wprowadzony jest koncern o trzech odmianach: jako poziome powiązanie zakładów przemysłowych (górnictwo węglowe), jako pionowe powiązanie obejmujące przemysł hutniczy i kopalnictwo rud oraz jako mieszane powiązanie, stosowane w przemyśle chemicznym⁴¹.

12. Drugą cechą charakterystyczną przemian systemu zarządzania gospodarką społeczną w państwie socjalistycznym jest to, że koncepcjom rozdziału funkcji przedsiębiorcy od funkcji właściciela towarzyszy koncepcja samodzielnego rachunku ekonomicznego jednostek gospodarczych. Jako elementy tego samodzielnego rachunku ekonomicznego występują: a) Wprowadzenie ceny opłacalnej jako typowej instytucji ekonomicznej struktury cen; oznacza to likwidację cen deficytowych przemysłu ciężkiego i zerwanie z teorią, że środki produkcji nie są towarami, i likwidację teorii, że zaniżone ceny środków produkcji, nie pokrywające kosztów, ułatwiają mechanizm finansowania inwestycji. Zabieg taki został przeprowadzony w Jugosławii, problem ten, wydaje się, jest już bliski rozwiązania albo jest rozwiązany w Czechosłowacji. Problem ten jest poczytywany za niezmiernie trudny i skomplikowany w Polsce; jego rozwiązanie nie jest przewidywane na rok 1958⁴². b) Przeszacowanie aktywów majątkowych zakładów przemysłowych; oznacza to wprowadzenie jednolitej jednostki pieniężnej do bilansów przemysłowych, co umożliwi przyjęcie nowej wspólnej podstawy rentowności. Konsekwencje tego

⁴¹ Z. Madej, *VVB zamiast HV, czyli nowa organizacja przemysłu w NRD*, „Życie Gospodarcze”, nr 41, 1957.

⁴² *Kierunek decentralizacji*, „Trybuna Ludu”, nr 289, 1957. Prof. Lipiński podkreśla istniejącą obawę, „że zmiany radykalne wymagają nie tylko określonych warunków materialnych, ale i psychologicznych i że w warunkach dzisiejszych zmiana systemu płac i systemu cen mogłaby doprowadzić do takich trudności ekonomicznych, których rozwiązanie nie jest obecnie możliwe • *Model i reformy*, „Przegląd Kulturalny”, nr 248, 1957.

przeszacowania dla struktury kosztów będą niezmiernie poważne: wzrośnie znacznie kwota odpisów amortyzacyjnych i wzrosną poważnie fundusze statutowe zakładów przemysłowych. Nastąpi urealnienie struktury kosztów i urealnienie wartości majątku narodowego. Umożliwi to powiązanie systemu finansowego przemysłu z systemem finansowym państwa na podstawie ustabilizowanego instrumentu odprowadzania akumulacji, jakim może być oprocentowanie funduszu statutowego na rzecz państwa. Przy rozdziale funkcji przedsiębiorcy od funkcji właściciela jest to ogniwo urealnijące i wzmacniające rachunek ekonomiczny. W ten sposób powstanie pomiędzy przemysłem a organami polityki gospodarczej państwa kontrolne ogniwo o charakterze ekonomicznym.

13. Przemiany systemu zarządzania gospodarką socjalistyczną prowadzą do organizacji i ugruntowania szczególnej w socjalizmie instytucji ekonomicznej jaką jest rynek. Zarysowują się na skutek tych przemian trzy koncepcje rynku: a) środków spożycia; b) produktów pośrednich; c) inwestycyjnego.

Na rynku środków spożycia podaż przemysłową reprezentują przedsiębiorstwa zorganizowane w ugrupowania monopoliczne albo oligopoliczne. Wyższą formą może być czechosłowacki oligopol; gdyby ta wyższość wykazała się pozytywnymi doświadczeniami, wtedy polski monopol branżowy stanowiłby etap przejściowy do innej organizacji, a mianowicie oligopolicznej. Na rynku środków spożycia popyt jest rozproszkowany. Jako instrument regulujący podaż i popyt występuje rynkowa cena równowagi. Zadaniem tej ceny jest zaspokoić popyt przy danej wysokości dochodów i upłynnić podaż bez wywoływania objawów inflacyjnych ani deflacyjnych. Zjawiskiem perturbacyjnym na tym rynku jest tworzenie się stezauryzowanych zapasów pieniądza biernego i jego przekształcanie się w pieniądź czynny w sposób niespodziewany. Pieniądź ten powoduje różniczkowanie się elastyczności popytu odmiennie od struktury dochodów. Środkiem regulującym równowagę popytu i podaży może być system lokat oszczędnościowych i podaż artykułów o szczególnych preferencjach. Przy nieuporządkowanym systemie pieniężnym i przy zdeformowanej hierarchii cen istnieje tendencja do tworzenia się dwóch rynków perturbacyjnych: czarnego rynku towarowego i pieniężnego rynku tezauryzacyjnego. Interwencja tych rynków utrudnia funkcjonowanie towarowego rynku środków spożycia.

Na rynku produktów pośrednich podaż i popyt (reprezentowane są jako dwustronne oligopole, to znaczy, że sprzedawcami produktów

jest stosunkowo niewielka ilość jednostek gospodarczych i tak samo występuje stosunkowo niewielka ilość nabywców. W okresie wzrostu gospodarczego o wysokiej dynamice i przy niedostatecznej wydajności aparatu produkcyjnego rynek ten znajduje się pod znakiem „rynku sprzedawcy”. Jako instrument regulujący podaż i popyt oraz rentowność produkcji występuje na tym rynku cena pełnego kosztu. Cena ta na rynku oligopolicznym produktów pośrednich jest stosunkowo łatwym instrumentem kontroli ekonomicznej.

Rynek tego typu funkcjonował w gospodarce amerykańskiej w czasie drugiej wojny światowej. Ustalanie cen tego rynku odbywa się na podstawie zasady pełnego kosztu przy reglamentacji rządowej i bez nawiązywania do ceny równowagi, to znaczy przy możliwości ustalania ceny poniżej ceny równowagi, która w okresie gospodarki wojennej, pod naciskiem nadmiernego popytu, miewa tendencję wybitnie zwyżkową. Działanie ceny na tym rynku, opisanym przez Galbraitha, 'może być scharakteryzowane jak następuje:

Sprzedawcy i nabywcy są wzajemnie sobie znani. Staje się wobec tego możliwe, aby sprzedawcy przydzielali zasoby określonym odbiorcom. Jeżeli ustalona na wytwory cena znajduje się poniżej ceny równowagi, sprzedawca pomimo to może dostarczyć te wytwory tym odbiorcom, którzy znajdują się z nim (to jest sprzedawcą) w zwyczajowo ustalonych stosunkach handlowych. Przy identycznym postępowaniu wszystkich sprzedawców cała podaż zostanie rozdzielona pomiędzy określoną grupę odbiorców w ten sposób, że nic nie dostanie się na „czarny rynek”. Na tym rynku nie wystąpią odbiorcy, gdyż ich zapotrzebowanie zostało pokryte w zwyczajowo ustalony sposób. Na tym szczególnym rynku działa zatwierdzona przez rząd cena pełnego kosztu (a nie cena równowagi rynkowej), z tym że sprzedawcy stosują jednocześnie faktyczną procedurę racjonowania i na zdrowym rozsądku oparty system przydziału towarów. Procedura ta odbywa się na mocy faktycznej delegacji uprawnienia na rzecz sprzedawców przez centralne organy władzy państwowej. Jest to swoiste powiązanie mechanizmu rynkowego i interwencjonizmu gospodarczego państwa⁴³.

Na analogicznym rynku socjalistycznym działanie reglamentacyjne wykonywane jest przez mechanizm planu.

⁴³ J. K. Galbraith, *A theory of price control*, Harvard University Press, 1952, s. 11.

Jeżeli ustalona na wytwory pośrednie cena pełnego kosztu znajdzie się powyżej ceny równowagi rynkowej, co jest możliwe w warunkach rynku światowego na te wytwory, to wtedy reglamentacyjne działanie państwa przejawia się w ten sposób, że na rynku wewnętrznym utrzymana jest cena wyższa (pełnego kosztu), a natomiast obniża się ją dla produkcji eksportowej. Wyrównanie pomiędzy ceną pełnego kosztu a ceną eksportową następuje przez premię eksportową.

Rynek produktów pośrednich jest jednocześnie rynkiem dominującym nad rynkiem środków spożycia i rynkiem inwestycyjnym. Zajmuje kluczową pozycję gospodarczą i stanowi ośrodek regulujący pozostałe rynki. Cena rynkowa produktów pośrednich decyduje o cenie podaży przemysłowego rynku środków spożycia.

Cena pełnego kosztu ma powszechne zastosowanie również w gospodarce kapitalistycznej. Zwraca na to uwagę Zeuthen, cytując badania przeprowadzone w tym zakresie przez Instytut Statystyczny w Oksfordzie. Mechanizm ustalania tej ceny przedstawia się na ogół w sposób następujący:

Za podstawę przyjmuje się koszt bezpośredni na jednostkę produktu, dodaje się następnie określony procent narzutu — koszt pośredni, a następnie jako trzeci składnik występuje narzut zwyczajowy (często 10%/o) — zysk. Oprocentowanie kapitału stałego wchodzi jako składnik stały kosztów⁴⁴.

14. Powierzenie przemysłowi funkcji przedsiębiorcy i decentralizacja tej funkcji staje się reorganizacją usprawniającą zarząd przemysłem wtedy tylko, gdy zakres działania przedsiębiorcy obejmować będzie funkcję inwestycyjną. Reorganizacja i utworzenie rynku inwestycyjnego stanowi zabieg konieczny dla utworzenia drogi nowego modelowi gospodarczemu.

Reorganizacja rynku inwestycyjnego może polegać na uelastycznieniu ocen centralnych organów państwowych i na zmniejszeniu zakresu bezpośrednich dyspozycji tych organów, przez wprowadzenie pewnej gry rynkowej, regulowanej przez państwo. Warunkiem wstępnym tej reorganizacji jest uzupełnienie tego kryterium działalności inwestycyjnej, jakim w okresie centralizmu integralnego było optimum techniczne, przez kryterium optimum ekonomicznego.

⁴⁴ F. Zeuthen, *Economic theory and method*, Harvard University Press. 1955, s. 318—321.

Osiągnięte to może być przez 'wprowadzenie nowych instrumentów kontroli i selekcji ekonomicznej w zakresie inwestycji i środków trwałych jako wyniku końcowego tych inwestycji. Instrumentami tymi są: oprocentowanie funduszków statutowych zakładów przemysłowych (to znaczy tych funduszków, których odpowiednikiem (bilansowym w aktywach są środki trwałe) i funduszków inwestycyjnych. Instrumentami przeciwnymi są: rentowność środków trwałych i efektywność inwestycji. Zostanie w ten sposób wprowadzony miernik porównywania krańcowej (granicznej) efektywności inwestycji z nakładami oraz środek regulujący przeinwestowanie albo niedoinwestowanie.

Oprocentowanie funduszków statutowych powinno być niższe od oprocentowania funduszków inwestycyjnych, po to aby wprowadzić bodziec dla skracania cyklu wykonawstwa inwestycyjnego. Należy przy tym przewidzieć konwersję oprocentowanych funduszków inwestycyjnych na fundusze statutowe jako mechanizm spłaty kredytów inwestycyjnych. Wprowadzenie oprocentowania funduszków statutowych przy usamodzielnieniu przemysłu rozwiąże w sposób prawidłowy problematykę własności środków trwałych zakładów przemysłowych. Środki te stanowią własność tych zakładów, natomiast fundusz statutowy stanowi własność państwa.

Instrumentem działającym w kierunku uelastycznienia rynku inwestycyjnego byłoby wyznaczenie funduszkom amortyzacyjnym zakładów przemysłowych funkcji samofinansowania inwestycji.

Rynek inwestycyjny podlega znacznym zakłóceniom polegającym między innymi na tym, że nie wszystkie oszczędności i fundusze inwestycyjne danego okresu gospodarczego (rok budżetowy) są przetwarzane na społeczny kapitał rzeczowy. Jeżeli nie przetworzone na kapitalizację rzeczową środki akumulacyjne przechodzą na następny okres gospodarczy, stanowi to zjawisko perturbacyjne i jest przejawem powstawania luki inflacyjnej rynku inwestycyjnego. Natomiast w ramach jednego okresu gospodarczego wyprzedzanie akumulacji jest zjawiskiem pozytywnym. Pieniądz inwestycyjny tego typu jest pieniądzem aktywnym, podniecającym procesy gospodarcze. Pieniądz zakumulowany w poprzednim okresie gospodarczym jest natomiast pieniądzem biernym, mającym tendencje inflacyjne negatywne.

Powiązanie pomiędzy trzema rynkami nowego modelu gospodarczego i ich cenami charakteryzuje tablica zamieszczona na stronie 137.

Rynek	Podmiot wyznaczający	
	Ceny zasobów	Ilość zasobów
Środków spożycia	Przemysł środków spożycia Cena równowagi rynkowej	Konsument
Produktów pośrednich	Przemysł produktów pośrednich Cena pełnego kosztu	Przemysł środków spożycia Rynek inwestycyjny
Inwestycyjny	Przemysł produktów pośrednich Przemysł wykonawstwa inwestycyjnego Zróżniczkowane oprocentowanie funduszy statutowych i inwestycyjnych	Fundusze inwestycyjne i oszczędnościowe

15. Na podstawie przedstawionej w uprzednich wywodach koncepcji nowego modelu gospodarczego skonstruować można następującą strukturę ceny środków spożycia i ceny produktów pośrednich.

Obie te ceny mają składniki wspólne: amortyzacja; zużycie materiałów; produkcja czysta: a) fundusz płac z narzutami, b) akumulacja; aa) oprocentowanie funduszu statutowego i kredytów inwestycyjnych, bb) powiększenie środków obrotowych, cc) zysk do podziału pomiędzy załogę zakładu przemysłowego.

Składniki odmienne obu tych cen przedstawiać się będą jako część akumulacji następująco: w cenie równowagi rynkowej środków spożycia: dd) podatek obrotowy; w cenie pełnego kosztu produktów pośrednich: ee) udział państwa w zysku albo podatek dochodowy.

W podziale akumulacji udział brać będzie trzech partnerów:

a) Państwo przez oprocentowanie funduszu statutowego i kredytów inwestycyjnych oraz przez pobór podatku obrotowego albo dochodowego (od zysków);

b) Zakład przemysłowy przez powiększenie środków obrotowych;

c) Załoga zakładu przemysłowego przez udział w zysku.

16. Reformy systemu zarządzania gospodarką społeczną wprowadzone w Jugosławii, wprowadzane i dyskutowane w Związku Radzieckim, dyskutowane i wprowadzane «w Polsce, przewidywane w Czechosłowacji i w Niemieckiej Republice Demokratycznej wskazują na to, że gospodarka socjalistyczna przechodzi na etap, na któ-

rym decentralizacja funkcji przedsiębiorcy staje się problemem dojrzałym. Oznacza to tendencję do przekształcania zakładu przemysłowego jako urzędu administrowania procesami produkcyjnymi w samodzielną jednostkę gospodarczą.

Decentralizacja funkcji przedsiębiorcy, a więc samorząd przemysłowy w znaczeniu operatywnego zarządzania przemysłem, wiąże się ściśle z samodzielnym rachunkiem ekonomicznym, opartym na cenie opłacalnej, na urealnionej strukturze kosztów oraz na produkcji czystej i prawidłowych proporcjach jej składników: funduszu płac i akumulacji, jako miernika rentowności procesów produkcyjnych. Uzupełnieniem tej rekonstrukcji rachunku ekonomicznego i jego pełnej roli jako instrumentu kontroli ekonomicznej procesów gospodarczych jest rozwiązanie problematyki pieniądza socjalistycznego. Analiza przemian systemu zarządzania gospodarką społeczną państwa socjalistycznego nie byłaby pełna, gdyby nie zostało omówione zagadnienie pieniądza.

17. Problematyka pieniądza ma dwa refleksy: wewnętrzny i zewnętrzny. Wewnątrz jest to sprawa likwidacji wielopłaszczyznowości siły nabywczej pieniądza i wielorakości nożyc cen różnych sfer obrotu gospodarczego oraz przywrócenie mu powszechnej „ekwiwalentności”. Na zewnątrz jest to sprawa stosunku do pieniądza światowego, a więc sprawa prawidłowego gospodarczo stosunku do walut wymiennalnych. Pozytywne rozwiązanie obu tych spraw oznaczać będzie konsekwentny krok zmierzający do zbliżenia i związania socjalistycznego przedsiębiorstwa z rynkiem wewnętrznym i rynkiem światowym.

W scentralizowanym systemie zarządzania gospodarką socjalistyczną powstaje szczególny pieniądz (wielopłaszczyznowy ze zróżniczkowaną siłą nabywczą, odmienną dla różnych sfer: konsumpcji, inwestycji, obrotu środkami produkcji i środkami spożycia. Pieniądz ten nie ma powszechnej „ekwiwalentności”.

W stosunkach zagranicznej wymiany handlowej pieniądz ten nie tylko nie jest powiązany z pieniądzem światowym, ale jest od niego odizolowany przez nadmiernie wysoką nadwartościowość w stosunku do czołowych walut wymiennalnych świata kapitalistycznego⁴⁵. Nad-

⁴⁵ Radziecki podręcznik ekonomii politycznej definiuje ten system walutowy jako państwowy monopol walutowy, którego celem jest wspólnie z monopolem handlu zagranicznego uniezależnienie waluty kraju socjalistycznego od zmiennej koniunktury rynku kapitalistycznego.

wartościowość ta jest stale utrzymywana, pomimo że stosunki podaży i popytu na rynku światowym uległy w ostatnim dziesięcioleciu gwałtownym zmianom.

Nadwartościowość waluty krajowej w stosunku do pieniądza światowego może mieć uzasadnienie w tej fazie międzynarodowej sytuacji gospodarczej, w której dominuje „rynek sprzedawcy”, przykładowo w fazie powojennej powszechnej odbudowy gospodarczej, gdyż potrzebny jest wtedy przede wszystkim import, bez względu na stan bilansu płatniczego. W miarę odbudowy wymiany międzynarodowej i wzmożenia produkcji światowej równowaga bilansu płatniczego staje się postulatem categorycznym polityki gospodarczej. Umacnia się wtedy na rynku światowym „rynek nabywcy”, to znaczy mocna pozycja odbiorcy wyrobów przemysłowych. Dla utrzymania równowagi bilansu płatniczego potrzebny jest odpowiedni eksport jako zapłata za niezbędny import. Utrzymywanie w tych warunkach nadmiernej nadwartościowości waluty krajowej w stosunku do walut zagranicznych pociąga za sobą konieczność stosowania skomplikowanego systemu opłat importowych i premii eksportowych.

W gospodarce kapitalistycznej dwie funkcje ekonomiczne pieniądza wysuwają się jako siły motoryczne tej gospodarki. Pieniądz zapewnia wolność wyboru konsumenta i to w podwójnym znaczeniu: nie tylko wolności wyboru pomiędzy tym co już jest wyprodukowane, ale i w zakresie tego, co ma być wyprodukowane. Pieniądz w tym znaczeniu jest instrumentem suwerenności konsumenta. Następnie pieniądz zapewnia i umacnia podział pracy producentów, to znaczy umożliwia im wytworzenie nie na zaspokojenie własnych potrzeb, ale na zaspokajanie potrzeb innych. Stąd powstaje instytucja rynku. Dopóki pieniądz jest miarą motywów, działanie jego jest pozytywne, gdy staje się celem dążeń, stanowi czynnik perturbacyjny. Staje się tak samo czynnikiem perturbacyjnym, gdy jest nadużywany przez państwo dla celów innych niż miana motywów, gdy staje się źródłem finansowania nieprodukcyjnego.

Socjologowie obozu socjalistycznego wyodrębnili te dwa oblicza pieniądza: pozytywne i perturbacyjne. Kautsky zwrócił na to uwagę, że w kapitalizmie pieniądz jest nadużywany dla celów antyspołecznych i przeciwko konsumentowi: „przeznaczeniem socjalizmu jest usunięcie degradującego działania pieniądza. Przyczyna tego działania tkwi w prywatnej własności źródeł życia i bogactw społecznie stworzonych, co dotychczas było najściślej związane z pieniądzem.

Należy mieć się jednak na baczności, aby nie zejść przy tym za daleko, znosząc i te wielkie rzeczy, jakie stworzyły pieniądze, wzrost podziału pracy, różnorodność wytwórczości, wolność jednostki"⁴⁶.

Zwrócił jednakowoż Kautsky na to uwagę, że krytykując pieniądź kapitalistyczny, nie należy zapominać o tym, że instytucja ta ma olbrzymie walory techniki gospodarczej, i że jest to instrument wolności jednostki.

Organizatorzy państwa socjalistycznego, uznając walory techniki gospodarczej pieniądza, przejęli tę instytucję i wypowiedali się przeciwko koncepcji wymiany naturalnej bezpieniężnej.

Pieniądz socjalistyczny został poddany dwom modyfikacjom: a) oderwany został od pieniądza światowego w sposób świadomy, aby gospodarkę socjalistyczną odizolować od perturbacyjnych wpływów pieniądza kapitalistycznego; b) w stosunkach wewnętrznych odebrano pieniądzwowi charakter powszechnej ekwiwalentności, przykładem typowym odmienne traktowanie cen środków spożycia od cen środków produkcji i wprowadzenie do obrotu środkami produkcji pieniądza nie ekwiwalentnego przez system cen strukturalnie deficytowych.

Nie jest zadaniem tej analizy omawianie teorii pieniądza socjalistycznego. Rejestrujemy tylko przemiany w systemie zarządzania gospodarką socjalistyczną. W tym systemie pieniądź odgrywa kluczową rolę organizacyjną. Stwierdzamy, że konieczność przemian roli pieniądza w gospodarce socjalistycznej fermentuje już w umysłach ekonomistów.

Na sesji naukowej Instytutu Ekonomicznego Akademii Nauk ZSRR w maju 1957 r. dyskutowano również problem systemu pieniężnego⁴⁷.

⁴⁶ K. Kautsky, *Rewolucja proletariacka i jej program*, Warszawa 1924, s. 227.

⁴⁷ Ostrowitianow wystąpił na tej sesji z poglądem, który z uwagi na jego wagę przytaczamy dosłownie: „Sprawozdawca [to jest Ostrowitianow] zatrzymał się następnie na zagadnieniu istoty pieniądza w socjalizmie. Uczyniwszy uwagę, że pod wpływem pracy J. W. Stalina «Ekonomiczne problemy socjalizmu w ZSRR», w której nie doceniono działania prawa wartości w sferze wytwarzania środków produkcji, w Rosji powstała teoria, że pieniądze w tej sferze nie grają roli powszechnego ekwiwalentu, K. W. Ostrowitianow podkreślił, że w społeczeństwie socjalistycznym pieniądze stanowią powszechny ekwiwalent we wszystkich gałęziach gospodarki narodowej. Z tym problemem ściśle jest związane zagadnienie funkcji pieniądza jako miernika wartości i zagadnienie związku pieniędzy radzieckich ze złotem. Pieniądze sowieckie

Teoria sformułowana w tym zakresie *przez* Ostrowitianowa zawiera zarysowaną koncepcję pieniądza socjalistycznego w nowym modelu gospodarki socjalistycznej: a) pieniądz wewnętrzny jednopłaszczyznowy o powszechnej jego równoważności, b) pieniądz zewnętrzny o urealnionej sile nabywczej w stosunku do pieniądza światowego.

Formowanie takich poglądów oznacza zrozumienie, że rachunek ekonomiczny nowego modelu gospodarki socjalistycznej nie będzie pełny, o ile system pieniężny nie zostanie uekonomiczniony i o ile jego funkcja samodzielnej miary motywów nie zostanie odbudowana.

18. Tworzenie (koncepcji nowego modelu gospodarki socjalistycznej nie byłoby pełne, gdyby w tej koncepcji nie było miejsca na reorganizację aparatu bankowego.

Aparat bankowy socjalistycznego modelu gospodarki integralnej, gospodarki scentralizowanej, odpowiada wzorowi zakreślonymu przez Lenina i wprowadzonemu w życie przez państwo stalinowskie: monobank z rozległą siecią oddziałów jako jedyne źródło tworzenia pieniądza i jego dystrybucji poprzez akcję kredytową. System ten odpowiada wysuwanemu przez Lenina prymatowi ewidencji i kontroli, stanowiących postulaty „najważniejsze dla zorganizowania i dla prawidłowego działania pierwszej fazy społeczeństwa komunistycznego”⁴⁸.

W tym systemie bankowym gospodarkę finansową przedsiębiorstwa przemysłowego prowadzi bank, jako instytucja regulująca, rozdzielając pieniądz odpowiednio do potrzeb tej gospodarki. W tym systemie nie ma polityki kredytowej, gdyż kredyt jest wtedy raczej koncepcją administracyjnego przesuwania zasobów, opartą na mechanizmie planowania, traktowanym w sposób formalny, a nie jest koncepcją ekonomiczną samodzielnego tworzenia przez bank pieniądza kredytowego.

nie tylko utrzymują historycznie przejęty związek ze złotem, ale i zawartość złota. Organy państwowe ustalając planowo ceny na towary, zrównują wartość towarów z pieniędzmi i przez to samo wyrażają tę wartość w złocie. Zapas złota służy na zabezpieczenie stałości pieniędzy radzieckich i stanowi fundusz rezerwowy pieniądza światowego, W miarę jak rozszerzają się gospodarcze stosunki wzajemne ZSRR z krajami socjalistycznymi, a również z krajami kapitalistycznymi, związek pieniędzy radzieckich ze złotem coraz bardziej się wzmacnia”. *Naucznoje sowieszczanije po woprosu o zakonie stoimosti i jego ispolzowanii w narodnom choziajstwie SSSR*, „Woprosy ekonomiki”, nr 8, 1957, s. 75.

⁴⁸ *Państwo i rewolucja*, Moskwa 1945, s. 100.

W gospodarce zdecentralizowanego zarządu przemysłem, w której (działalność gałęzi przemysłowych ma być usamodzielniona, pieniądź stanowi środek wiążący przedsiębiorstwa przemysłowe ze szczególną socjalistyczną organizacją rynkową. Pieniądź powinien jednocześnie wiązać te przedsiębiorstwa z mechanizmem planu. Rozdział funkcji bankowych staje się wtedy logiczną konsekwencją tej nowej organizacji zarządu przemysłem. Te funkcje bankowe to funkcja pieniężna i kredytowa.

Funkcja pieniężna banku powinna być scentralizowana i powierzona jako specjalne odrębne zadanie bankowi pieniężnemu, który jest jednocześnie bankiem centralnym gospodarki społecznej i bankiem rezerwy kasowej tej gospodarki. Funkcja kredytowa powinna być zdecentralizowana, ale nie nadmiernie (istnieje pewne optimum organizacyjne wielkości banku), i powinna być powierzona aparatowi bankowości kredytowej, podlegającej bankowi centralnemu. Bank pieniężny i aparat bankowości kredytowej oraz bankowość oszczędnościowa i inwestycyjna — utworzą wtedy zespół instytucji gospodarczych jako samodzielnych uczestników procesów produkcji wymiany i rozdziału produktu społecznego. Instytucje te będą jednocześnie stanowić narzędzie ekonomicznej, a nie formalnej kontroli procesów gospodarczych. W tym rozumieniu i w tej koncepcji aparat bankowy »stworzy ogniwo wzmacniające decentralizacyjny system zarządu przemysłem, a jednocześnie będzie elastycznym ogniwem mechanizmu planu.

19. Czy w systemie zarządzania gospodarką socjalistyczną znajduje się miejsce dla sektora drobnej wytwórczości w ogóle, a sektora prywatnej drobnej wytwórczości w szczególności?

Stwierdziliśmy, że współczesne interwencjonistyczne państwo kapitalistyczne traktuje drobną wytwórczość jako sektor gospodarczy współuprawniony do koegzystencji z wielkimi przedsiębiorstwami prywatnymi i państwowymi. Rozróżnić możemy w tym zakresie dwa odcienie teorii uzasadniającej tę koegzystencję. Teoria francuska i angielska wysuwają argument równowagi społecznej klasy burżuazyjnej. Teoria zachodniemiecka na czoło wysuwa argument gospodarczy: działanie rachunku ekonomicznego na obecnym etapie techniki kapitalizmu przemysłowego powoduje, że produktywność krańcowa nakładów inwestycyjnych w drobnej wytwórczości może być jeszcze wysoka, to znaczy, że nakładom tym towarzyszy większy przyrost dochodu narodowego niż w innych sektorach gospodarczych. Należy przypuszczać, że dlatego między innymi plany zagospodarowania

Niemiec Zachodnich, podjęte przez kapitalizm zachodnioeuropejski i anglosaski, nie tylko nie redukowały podstaw gospodarczych drobnej wytwórczości, ale je jeszcze rozszerzały⁴⁹. Argument gospodarczy działa obok argumentu społecznego: przeciwdziałanie nadmiernej koncentracji kapitału w gospodarce amerykańskiej. Przy dostawach wojskowych wprowadzano (tam instytucję poddostawcy. Wielkie przedsiębiorstwa obowiązane są dzielić się zamówieniami z małymi jednostkami gospodarczymi.

W państwie socjalistycznym działają dwie teorie drobnej wytwórczości, wzajemnie się pozornie wykluczające. Lenin powiedział, że drobna własność rodzi zawsze kapitalizm. Dlatego właśnie powinna zostać zlikwidowana w państwie socjalistycznym. Teorię tę w praktyce wypróbowano i stosowano później. Teoria Lenina powstała w okresie walki o przyszłe państwo socjalistyczne, była to teoria obrony przed silnym jeszcze kapitalizmem, teoria wysuwana wtedy, gdy budowano państwo socjalistyczne i wzmacniano jego organizację. Na obecnym etapie organizacji gospodarczej państwa socjalistycznego, nie tylko w krajach większych, ale i w krajach mniejszych, socjalizm jest mocno ugruntowany przez podstawowe instytucje gospodarcze: upowszechniony system własności państwowej w sektorze przemysłowym i sprawnie funkcjonujący aparat podziału dochodu narodowego. Obok własności państwowej występuje również instytucja własności spółdzielczej. W sektorze drobnej wytwórczości działa mianowicie system własności spółdzielczej. Pojęcie drobnej wytwórczości nie jest już jedynie równoznaczne z systemem własności prywatnej; formą działania tej wytwórczości może być spółdzielnia wytwórców. I dlatego w państwie socjalistycznym istnieje jeszcze druga teoria drobnej wytwórczości, sformułowana przez Langego.

Lange poczytuje drobną wytwórczość za pozytywny sektor gospodarki społecznej. Argumentacja jego ma rzecz drobnej wytwórczości może mieć zastosowanie zarówno w odniesieniu do socjalizmu, jak i do kapitalizmu.

Według poglądów Langego z 1947 r., istnienie drobnej wytwórczości wzmacnia demokratyzację ustroju gospodarczego: „... rzemiosło, drobny i średni przemysł... nadadzą... całej gospodarce giętkość i elastyczność oraz zdolność przystosowawczą, jaką tylko prywatna inicjatywa dać potrafi... w ten sposób prywatna własność...”

⁴⁹ *The integration of refugees into German life. A report... submitted to the Chancellor of the Federal Republic of Germany, March, 21, 1951.*

drobno- i średnioprzemysłowa stanie się jednym z fundamentów demokracji"⁵⁰. Lange w 1956 r. twierdził, „że drobna wytwórczość, w szczególności rzemiosło, niekoniecznie musi być niebezpieczną formą «kapitalizmu»", i że „należy także ustalić zasadę, że większe nieco prywatne zakłady produkcyjne i usługowe, np. zatrudniające do 7 pracowników najemnych, a w produkcji eksportowej nawet więcej, są traktowane na równi z rzemiosłem"⁵¹.

Na rzecz drobnej wytwórczości jako sektora gospodarczego gospodarki socjalistycznej przemawiają jeszcze dwa argumenty:

a) drobna wytwórczość stanowi źródło 'wyszkolonych i wykwalifikowanych pracowników dla średniego przemysłu,

b) drobna wytwórczość wpływa na podniesienie pełnego zatrudnienia nie tylko w sposób ilościowy, ale również jakościowy.

Ten ostatni argument zasługuje na szczególną uwagę. Drobna wytwórczość wciąga do zatrudnienia jednostki, które w innych dziedzinach pracy były wykorzystane w sposób nieodpowiedni. Pełne zatrudnienie jakościowe stanowi postulat szerszy niż pełne zatrudnienie ilościowe. Znaczy to zatrudnianie tych wszystkich, którzy pracują w sposób najbardziej odpowiedni do ich kwalifikacji. „Wszystkie wartości ludzkie powinny być uznane i systematycznie wykorzystane dla dobra ogólnego. Społeczeństwo, które zatrudnia całkowicie inżyniera jako siłę roboczą, może osiągnąć pełne zatrudnienie w znaczeniu Keynesowskim, niemniej jednak będzie w nim istniało niezwykle marnotrawstwo energii umysłowej"⁵².

20. Jaka jest różnica pomiędzy pełnym zatrudnieniem ilościowym a jakościowym, może to uwypuklić analiza następującego »modelu

⁵⁰ *Gospodarcze podstawy demokracji w Polsce*, „Przegląd Socjalistyczny”, nr 3, 1947.

⁵¹ W *sprawie doraźnego programu*, „Życie Gospodarcze” z 16 VII 1956. Na X Plenum KC PZPR Gomułka skonkretyzował polską socjalistyczną doktrynę w sprawie drobnej wytwórczości prywatnej między innymi jak następuje: „Partia zmieniając politykę wobec rzemiosła i drobnej wytwórczości prywatnej kierowała się dążeniem do zapełnienia również przy ich pomocy luk gospodarczych, szczególnie w dziedzinie usług, jeśli chodzi o rzemiosło i w dziedzinie produkcji materiałów budowlanych, jeśli chodzi o wytwórczość prywatną... Produkcja drobnej wytwórczości powinna zapełnić luki występujące na rynku i do tego kierunku dostosować swój rozwój”. „Trybuna Ludu”, nr 296, 1957.

⁵² P. L. Reynaud, *Psychologie scientifique et politique économique*, Revue de Travaux de l'Academie des Sciences Morales et Politiques, Année 1955 (1-er semestre), s. 141.

hipotetycznego. Zakładamy, że w obecnej strukturze zatrudnienia przemysłowego danego kraju 13% osób pracujących zatrudnione jest w drobnej wytwórczości, a 87% w średnim i wielkim przemyśle; zakładamy następnie, że dochód na jednostkę zatrudnienia wielko- i średnioprzemysłowego jest większy niż dochód na jednostkę zatrudnienia drobnowytwórczego. Teza ta nie jest sprzeczna z poglądem, że na obecnym etapie rozwoju gospodarczego przyrost nakładów inwestycyjnych w drobnej wytwórczości daje większy przyrost dochodu narodowego niż ten sam przyrost nakładów w średnim i wielkim przemyśle. Przyjmujemy, że współczynnik kapitalizacji w przemyśle wielkim i średnim wynosi 3, to znaczy że trzy jednostki nakładów inwestycyjnych powiększają dochód narodowy o jedną jednostkę, a w drobnej wytwórczości przyjmujemy współczynnik 2⁵³. Zakładamy następnie, że w obecnej strukturze zatrudnienia istnieje utajone bezrobocie w wysokości odpowiadającej zatrudnieniu w drobnej wytwórczości. Założenie powyższe operuje wskaźnikami bardzo ostrożnie szacowanymi.

Uczynimy porównanie pomiędzy dwoma stanami: obecnym — z (utajonym bezrobociem, i nowym — w którym utajone bezrobocie zostanie przekształcone ma zatrudnienie w drobnej wytwórczości.

Stan wyjściowy

Sektor gospodarczy	Zatrudnienie	Dochód	Dochód względny	Wartość inwestycji w jednostkach dochodowych
Przemysł wielki i średni	87	92	1,06	276
Drobna wytwórczość	13	8	0,60	16
	100	100	1,00	292

Stan poprawiony

Sektor gospodarczy	Zatrudnienie	Dochód	Dochód względny	Wartość inwestycji w jednostkach dochodowych
Przemysł wielki i ciężki	74	92	1,24	276
Drobna wytwórczość	26	16	0,60	32
	100	108	1,08	308

Por. przypis 40.

W stanie poprawionym zakładamy, że struktura zatrudnienia uległa zmianie, ale że nie obniżyło to dochodowości przemysłu wielkiego i średniego.

Przez przeniesienie zbędnych osób zatrudnianych w przemyśle wielkim i średnim do drobnej wytwórczości i przez zainwestowanie 16 jednostek dochodowych zostały osiągnięte następujące wyniki:

a) Dochód narodowy wzrósł o 8% przy tym samym zatrudnieniu, dla stosunków polskich jest to liczba rzędu 8 miliardów złotych kosztem 16 jednostek dochodowych zainwestowanych. Te same jednostki dochodowe zainwestowane w przemyśle wielkim i średnim powiększyłyby dochód o 5,3 jednostek. Różnica pomiędzy 8 a 5,3—2,7 stanowi przewagę krańcowej produktywności drobnej wytwórczości. Jest to liczba rzędu około 3 miliardów złotych dla stosunków naszych w latach 1955 i 1956.

b) Podniosła się wydajność zatrudnienia w przemyśle wielkim i średnim.

c) Stworzono warsztaty pracy ludziom, którzy przyjmowali bierny udział w tworzeniu dochodu narodowego: (byli utrzymywani przez gospodarkę społeczną, a nie przyczyniali się do wzrostu dochodu narodowego. Utrzymanie tych ludzi określonych jako zbędne zatrudnienie albo utajone bezrobocie, stanowi w modelu stały koszt gospodarki społecznej. Zmiana struktury zatrudnienia powiększyłaby skutek tego ogólną rentowność gospodarki społecznej pomimo, że wydajność pracy w przemyśle wielkim i średnim została przyjęta jako większa od wydajności pracy w drobnej wytwórczości.

WNIOSKI OGÓLNE

1. Rozważaliśmy cztery systemy zarządzania gospodarką kapitalistyczną, poświęcając stosunkowo najwięcej uwagi systemowi interwencjonistycznemu. Rozważaliśmy następnie socjalistyczny model integralnego planowania i uczyniliśmy próbę narysowania koncepcji modelu ograniczonego planowania w gospodarce socjalistycznej. Widzieliśmy, że kapitalistyczny system zarządzania gospodarką społeczną nie jest koncepcją usztywnioną. System ten ulega przemianom. Pomiędzy poszczególnymi modelami-systemami zarządzania gospodarką społeczną — możemy wyróżnić pewne charakterystyczne i dominujące cechy ekonomiczne. Ujmiemy te cechy w tabeli porównawczej zamieszczonej na stronie 147.

Modele	Dominująca cecha jako ogniwo wiodące systemu zarządzania gospodarką kapitalistyczną	Postawa państwa
A. Kapitalistyczne		
1) konkurencja doskonała	Suwerenność konsumenta	Neutralna
2) konkurencja niedoskonała	Zmienna przewaga konsumenta albo producenta	Chwiejna
3) gospodarka wojenna	Suwerenność producenta podporządkowana celom politycznym	Dominująca i regulująca
4) państwo interwencyjone	Równowaga pozycji konsumenta i producenta	Regulująca
B. Socjalistyczne		
5) planowanie integralne	Suwerenność producenta podporządkowana celom gospodarczym (przebudowa gospodarcza kraju)	Arbitralnie dominująca i wszechwładnie administrująca
6) planowanie ograniczone	Równowaga pozycji konsumenta i producenta	Regulująca i kierująca

2. Nie tylko system zarządzania gospodarką kapitalistyczną ulega przemianom i przebudowie, wprowadzając pierwiastki centralnego planowania i racjonalizując mechanizm interwencyjone państwa. Tak samo zaczyna ulegać przemianom w naszych oczach socjalistyczny monolityczny model integralnego planowania i scentralizowanego zarządzania przemysłem wprowadzając zamiast kategorii administrowania kategorie ekonomiczne i uwzględniając działanie sił rynkowych. Planifikacja doskonała, jako system zarządzania gospodarką socjalistyczną, przekształca się stopniowo w niektórych krajach socjalistycznych na planifikację niedoskonałą. Mechanizm planu ulega w tych krajach odbiurokratyzowaniu. Zmienia się treść tego mechanizmu, traci on funkcję administrowania, a staje się instrumentem ekonomicznym kierowania procesami gospodarczymi, koncentrując swoje działanie na najbardziej kluczowych i podstawowych elementach gospodarki społecznej. Rezygnuje z nierealnej ambicji integralnego administrowania procesami gospodarczymi na rzecz skromniejszej, ale za to realniejszej (koncepcji rządzenia przy pomocy ograniczonej ilości strategicznych wskaźników).

Konkurencja niedoskonała była poczytywana w okresie między dwoma wojnami światowymi przez przedstawicieli ekonomicznej szkoły liberalnej jako regresja systemu zarządzania gospodarką kapi-

talistyczną w porównaniu oś konkurencją doskonałą. Szkoła liberalna zalecała powrót do konkurencji doskonałej, twierdząc, że nastąpi wtedy uzdrowienie systemu zarządzania kapitalizmem. Wbrew temu zaleceniu ewolucja systemu gospodarowania w kapitalizmie poszła w innym kierunku. Zostało stworzone państwo interwencjonistyczne, działające współcześnie w krajach Europy zachodniej.

Szkoła dogmatyczna komunizmu twierdzi, że tylko system planowania integralnego stanowi zdrowy system gospodarowania socjalistycznego. Szkoła (ta zaleca utrzymanie integralnego planowania i przestrzega przed wprowadzeniem planifikacji niedoskonałej i demokratyzacji zarządu przemysłem. Należy żywić nadzieję, że wbrew tym zaleceniom planifikacja niedoskonała i zdecentralizowany system zarządzania gospodarką społeczną zostaną wprowadzone i stanowiąc będą postępowy system gospodarowania w państwie socjalistycznym. Droga do tej przemiany prowadzi przez decentralizację funkcji przedsiębiorcy, to znaczy stworzenie takich warunków społecznych, gospodarczych i administracyjnych, aby w socjalizmie mogło działać samodzielne przedsiębiorstwo przemysłowe i aby mogło ono prowadzić samodzielną gospodarkę finansową. Wstępnym założeniem tej samodzielności jest wprowadzenie do systemu finansowego przemysłu takich kategorii ekonomicznych, jak oprocentowanie funduszy statutowych i inwestycyjnych; rentowność środków powierzonych przedsiębiorstwu, zarówno trwałych, jak i obrotowych, jako pomost do ogólnej rentowności gospodarki społecznej; urealnienie struktury kosztów i samodzielność dysponowania funduszem amortyzacyjnym. Niezbędnymi ogniwami prowadzącymi do funkcjonowania tych kategorii są: cena opłacalna i zdrowy pieniądz.

3. Przeprowadzana obecnie w Polsce reforma systemu zarządzania gospodarką społeczną dąży do podziału kompetencji pomiędzy zakładem przemysłowym, nadbudową gospodarczą zakładów przemysłowych a centralnymi organami gospodarczymi państwa w zakresie operatywnego zarządzania przemysłem i w zakresie planowania gospodarczego. Reforma ta dąży do (ustalenia trzech sfer działania: a) samodzielności decyzji zakładu przemysłowego, b) samorządu przemysłowego w ramach branży koncernu i c) ministerstwa resortowego. Administrowanie przemysłem to sfera działania zakładu przemysłowego; koncepcyjne zarządzanie tym przemysłem, to sfera działania nadbudowy gospodarczej przemysłu; polityka! przemysłowa i zwierzchni nadzór, to sfera działania ministerstwa. Planowanie gospodarcze nie może zostać zdecentralizowane, bo planowanie jest pojęciem

makroekonomicznym, natomiast planowanie to może być uekonomicznione i odbiurokratyzowane. Pewne zadanie kontroli i koordynacji planowania wewnątrzbranżowego może pełnić nadbudowa gospodarcza zakładów przemysłowych jako funkcję poruczoną przez centralne organy państwowe. Wszystkie te zabiegi powinny dążyć do jednego celu: wzmocnienia podstaw działalności socjalistycznego zakładu przemysłowego jako zasadniczej samodzielnej komórki tworzenia dochodu narodowego.

Przebudowa systemu integralnego planowania nie usunie od razu perturbacji gospodarczych stanowiących pozostałość socjalizmu administracyjnego i zapewne skutek ostrej dynamiki uprzemysłowienia. Przebudowa ta nie wprowadzi idealnie funkcjonującego systemu gospodarczego. Celem tej przebudowy jest ograniczenie zakresu błędów i pomniejszenie rozmiarów marnotrawstwa istniejącego w systemie planifikacji doskonałej. Przebudowa ta przejawia się w tym, że mechanizm planu pozbawiony funkcji administrowania i dyrygowania ma stać się instrumentem polityki gospodarczej. Może to być osiągnięte wtedy, gdy zarząd zakładu przemysłowego zacznie tym zakładem samodzielnie administrować i kierować, i gdy centralne organy państwowe przestaną zarządzać podstawowymi jednostkami gospodarczymi — zakładami przemysłowymi — a zaczną prowadzić przede wszystkim i tylko politykę gospodarczą. Stanowi to wielką fikcję systemu integralnego planowania, że scentralizowany zarząd gospodarki społecznej i mechanizm planu są sprawnie działającymi instrumentami administrowania przemysłem i kierowania procesami gospodarczymi, i że istnieje silna więź pomiędzy planem gospodarczym a jego wykonaniem⁵⁴. Fikcję tę podtrzymuje system sprawozdawczości. Rozdźwięk pomiędzy planem gospodarczym a jego wykonaniem wypełnia magia sprawozdawczości i dyplomacji statystycznej. Rozdźwięk ten jest jednak poważny. Prowadzi on do perturbacji w dziedzinie produkcji i do zamaskowanych kryzysów gospodarczych, wbrew teorii utrzymującej, że socjalizm zlikwidował te kryzysy.

Decentralizacja zarządu przemysłem i głęboka przebudowa rachunku ekonomicznego doprowadzą do tego, że nastąpi decentrali-

⁵⁴ O systemie scentralizowanego zarządu podstawowymi jednostkami gospodarczymi — na przykładzie rolnictwa — wyraził się Minister Rolnictwa Ochab, jak następuje: „Był ministerstwo PGR próbowało centralistycznie zarządzać wszystkimi gospodarstwami. W gruncie rzeczy sprowadzało się to często do gestykulacji, do wygłaszania kazań i do pisania zbawiennych okólników, z których niewiele było pożytku”. „Trybuna Ludu”, nr 302, 1957.

zacja odpowiedzialności gospodarczej, to znaczy jej upowszechnienie i skoncentrowanie na podstawowej komórce gospodarczej i społecznej, jaką jest przedsiębiorstwo przemysłowe. Wzmoże to na pewno prężność gospodarczą tej komórki i odbije się dodatnio na aktywizacji procesów gospodarczych.

Samorząd przemysłowy, demokratyzacja odpowiedzialności, zainteresowanie załogi zakładów przemysłowych w wynikach gospodarczych produkcji doprowadzą również do tego, że socjalistyczne odbiurokratyzowane planowanie gospodarcze stanie się istotnym instrumentem (kierowania gospodarką społeczną. Gdy to zostanie osiągnięte przez państwo socjalistyczne, będziemy wtedy mogli mówić o wyższej formie socjalistycznego gospodarowania. Czy to jest możliwe do osiągnięcia? Odpowiemy na to słowami cytowanego na wstępie tych rozważań Artura Spiethoffa: „Przedmiotem teorii ekonomicznej jest badanie zarówno idealnych, jak i rzeczywistych możliwości. Praktyczna realizacja wzoru ekonomicznego, którego możliwości są uznane, nie jest, rzeczą prostą, sprawą nauki; władza polityczna, rzeczywistość społeczna i oddziaływanie psychologiczne muszą być przyjęte pod uwagę”⁵⁵.

A. Spiethoff, *Pure theory and economic Gestalttheory...*, s. 463.